

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 161 (16771)

2003 чылдың
ДЕКАБРЬ 23,
вторник

Ат салган шагы 18.00
Садар өртээ 3 рубль.

Семинар-хурал

АЖЫКТЫГ ЭРТКЕН

Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының декабрь 18-те болуп эрткен семинар-хуралы анаа-ла хурал эвес, а «төгерик столдар» аайы-биле дискуссия хевирлиг кылдыр эрткени солун болган. «Төгерик столдарны» эрттиреринин чурумун тема аайы-биле кожууннар чагыргаларын, кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдеринин начальниктерин, мал эмчилерин, сайгарлыкчыларны үш аңгы залга, үш аңгы бөлүккө чаргаш, бөлүк бүрүзүн 45 минутаның иштинде хамаарышкан айтырыгларынга сайгарылганы кылгаш, саналын бээр кылдыр тургускан.

Бир дугаар залга бир дугаар «төгерик столдун» темазы Тыва Республиканың «Чер дугайында» Хоойлузунун төлевилелинге хамаарыштыр «Черге хамаарылганың» дугайында сайгарылга чорудар бөлүктүн удуртукчузунга республиканың чер болгаш өңчү харылзаалар сайыды Ш.С.К. Кууларны, ийги залга болган ийги «төгерик столдун» «Агроулетпүр комплекзинге инновация болгаш интеграцияны эгелеп чорудары» деп темазыга хамаарыштыр сайгарылга чорудар бөлүктүн удуртукчузунга Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчысы Л.Х. Кестикейни, үшкү залга база үшкү «төгерик столдун» «Рынок адырларынга чижилге, аграр секторнун продукциязының чижилгелиг болуру, оларның барымдаалары болгаш оларны үнелеп көөрү» деп темага сайгарылга чорудар бөлүктүн харысалгалдыг удуртукчузунга Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының оралакчысы А.О. Кенденни соңгаан. Бердинген үе эрткен соонда «төгерик столдарның» ажылының түннелин үндүргөн.

Бо онзагай хуралдың ажылынга киришкен кижилер эвээш эвес болган. Анаа көдээниң хоочуннарын, специалистерни, удуртукчуларны, амгы үеде ажылдап чоруур кижилерни база келир үеде салым-чолун көдээниң ажыл, амыдыралы-биле холбаштырган аныяк кадрларны, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунун, ТКУ-нун көдээ ажыл-агый салбырының студенттери чалаттырган. Болуп эрткен семинар-хуралдың хүн чурумунга көрдүнгөн база сайгарган темаларга хамаарыштыр бодунун санал-оналын, ону чурттап турар девискээринге хамаарыштыр ажыглап болурунун аргалары бар бе дээн хевирлиг айтырыгга харыны Тес-Хем кожууннун «Чодураа» бүдүрүлгезинин директору Дари-

сю Ивановна ДАНЗУРУН мынчаар харылаан:

— Семинар-хуралга чугаалашкан айтырыгларны улуг сонургал-биле дындадым. Ылаңгыя Мөңгүн-Тайганың «Малчын» совхозунун зоотехниги Ч.Д. Ооржактын чугаазынга каттыжып, ооң практиказындан тыва хойнун уксаазын нептередиринге, тарып боозадылга талазы-биле кылып чоруткан ажылдарны база көдээ ажыл-агый сайыдының мал ажылының талазы-биле оралакчысы С.М. Оюнун кажаларны каян, канчаар кылырын сонургадым. Мээң чурттап турар девискээримге кончуг тааржыр, ону ажыл-биле холбаштыр кылып болур чугула 2 айтырыг ол деп бодаар-дыр мен. Чылгы мал талазы-биле уксаалыг ажыл-агыйлыг болганывыста анаа немей хымыс бүдүрер бичии бүдүрүлгө кылып алыр деп планныг мен. Хымысты бүдүреринче сөөлгү үеде улуг кичээнгейни салып, тускай программаларны ажылдап кылып турар болганда ону чогудары черле чугула. Хымыс эм болганда ону черле сайзырадып нептередир апаар.

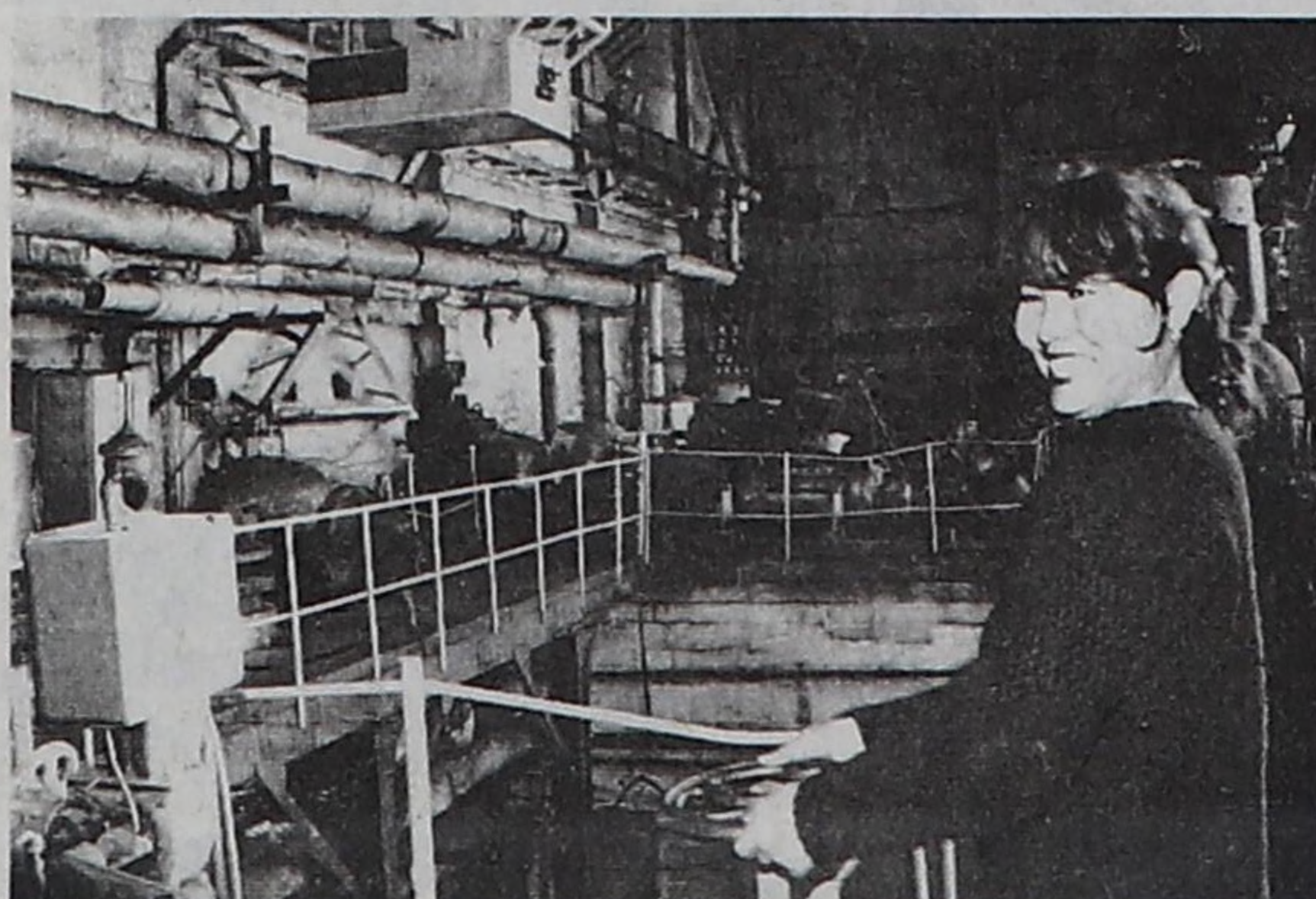
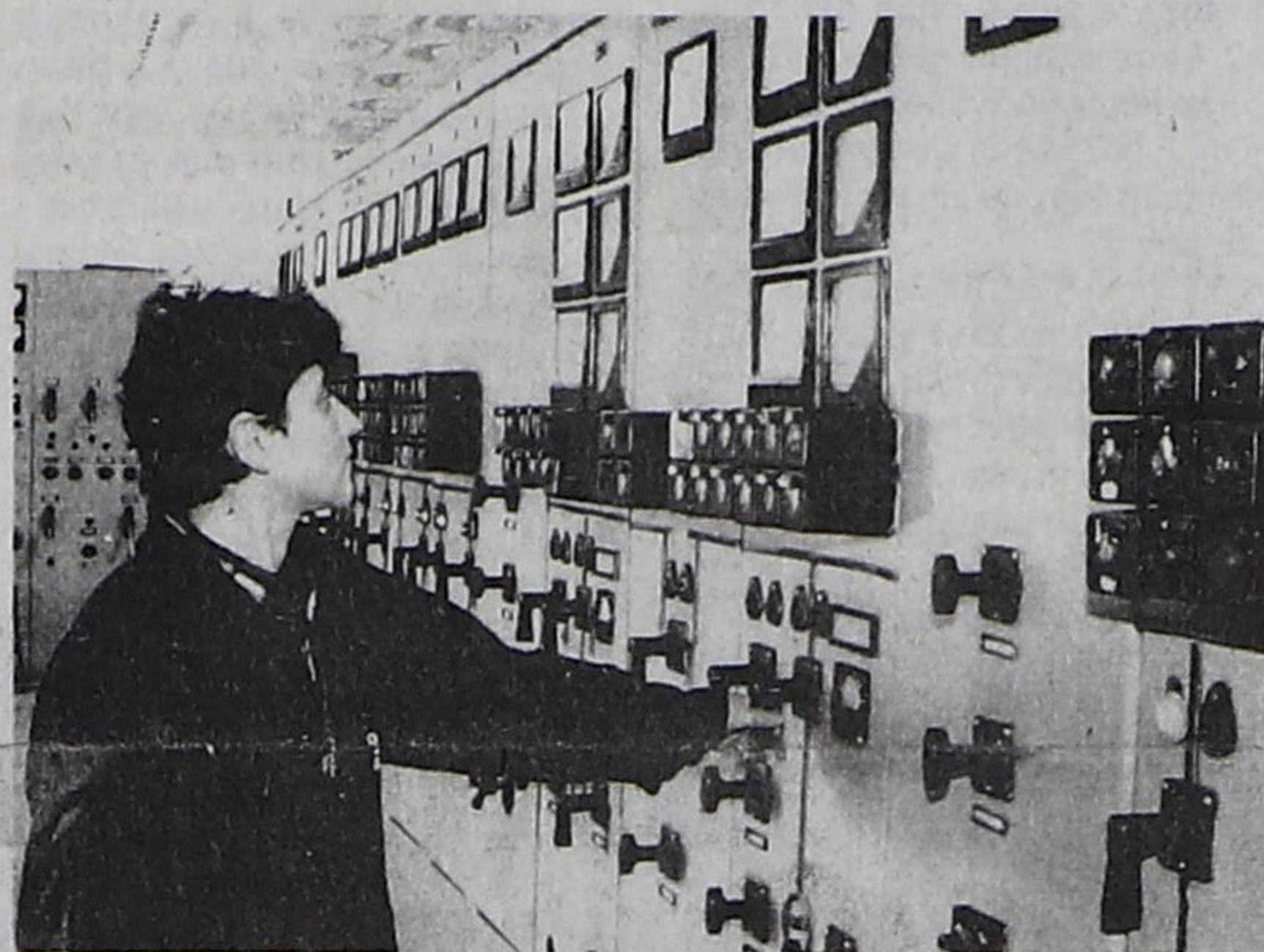
Тываның көдээ ажыл-агый техникумунун студенттери: — Бо семинар-хуралдан хөйүнү билип алдым. Көдээ ажыл-агый сайыды Николай Алдачинин берген отчетундан республиканың мал бажынга хамаарыштыр берген сан-түннери тодаргайдыр. Бисте сөөлгү чылдарда мал бажын өстүрери-биле улуг ажылды чорудуп турар болгай, а чер ажылының талазы-биле шоолуг-ла билбей бардым. Ынчангаш бистин бодалывыс болза республикага мал ажылы-биле чергелештир чер ажылын эки сайзырадыры чугула ышкаштыр. Республиканың көдээ ажыл-агыйы сайзырап хөгжүүр болза, бистин келир үеде бурунгаар базыммыс улам шуудаар деп бодаар-дыр бис.

Чимисмаа МОНГУШ.

Чылыг, чырыкты үзүктелдирбес

АК-ДОВУРАКТЫҢ ЧЭТ-ТЕ СЕПТЕЛГЕ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың декабрь 10-да № 869 «2003 чылдың январьдан октябрь айга чедир «Ак-Довурак ЧЭТ» КУБ-ка септелгелер чорударынга ТР-ниң Чазааның аңгылап бергени саң-хөө хөреңгизинин ажыгларының хыналдазының дугайында» деп доктаалы үнген.

ЧУРУКТАРДА: ЧЭТ-тин ажылчыннары.

В. БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Ук доктаал езугаар алырга, «Ак-Довурак ЧЭТ-че» капитал септелге чорудары-биле эвээш эвес акша-хөреңгини угландырган турган. «Ак-Довурак ЧЭТ» (директору В.Д.Седип) 2003 чылдың май 15-те «Гарантия» деп КХЭ-биле (кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге, чингине директору С.Н. Сусов) Ак-Довуракта үш котелду септелгеге 16646,3 муң рубль сметалыг №12, В-313 капитал септелге чорудар керээни чарган. Ук керээниң «Ак-Довурак ЧЭТ» коллективинин эрге-ажыын көскүзү-биле хажыдып, септелге чорудар керээлиг бүдүрүлгө бодунун эрге-ажыын негээр, кылган ажылының өртөөн улгаттырар, септелгениң хуу-саазын узадыр эргени берип турары илереттинген. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге «Ак-Довурак ЧЭТ-тин» директору В.Д.Седиптин болгаш ук септелгениң сметазыга чөпшээржилгезин берген ТР-ниң Энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агый яамызының (сайыт С.В. Никонов), Саң-хөө яамызының, Ак-Довурактын хоорай чагыргазының удуртукчуларының ажылын орта билбес, чоннун, коллективтин эрге-ажыын камгалаар күзел чогуун, өскээртен келгеннеринин оптуг-кажар байдалдарына алзыптар чөгөнчин көргүзүп турар. Шаң-ла ыңдыг чиктиг байдал-биле «Ак-Довурак ЧЭТ» «Гарантия» КХЭ-ниң Иркутск хоорайда агар санынче кылдынган ажылдың санаашкыны чокка 15383 муң рубльди 2003 чылдың май 13-тен сентябрь 30-ге чедир үе иштинде шилчиткен бооп турар. Оон мырынай кылдынган ажылдарның кандыг-даа санаашкыны, хүлээп алышыкыны-даа, немелде ажыл хемчээлинин смета-документизи-даа чокка В.Д. Седип «Гарантия» КХЭ-биле ниити капитал септелгениң өртөөн 31052,8 муң рубль чедир улгаттырып турар. 14506,5 муң рубль түнге немелде чөпшээржилге керээзин 2003 чылдың август 1-де чарган. Херек кырында хыналда үезинде илереттингени «Ак-Довурак ЧЭТ-тин» №6, 7 котлоагрегаттарның септелгези чүгте 6950,6 муң рубльге чоруттунган болган.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүндүлүг энергетиктер!

Тываның экономиказынга болгаш ооң баазалыг адыры – электри, чылыг энергетиказынга база бир берге чыл дооступ бар чыдар. Силерге, Тываның энергетиктеринге, бүгү күжүр болгаш бедик белеткелинер-биле кышты-часть уткууру чаңчыл болган. Республиканың амыдырал хандырылга ажил-чорудулгазында бүдүрүлгелерин мурнуку одуруунда кезеде чоруп оорар силер. Энергетика адырында бөдүүн, ажил-ишке ынак кижилер ажилдап чорууру-биле ол онзаланып турар, олар кандыг-даа үеде эң-не берге даалгаларны күүседип шыдаар, айыыл-халапка дуза чедиреринге беленер.

Бүгү Россияда-биле бир дөмей, бо адырда калбак хемчээлдиг реформа чоруп турар. Чурттуң кончуг улуг энергетика системазының структуразының адырында хүннүң-не өскерлишкелер болуп турарын энергетиктер кезеде сактып чоруур, чүге дээрге бүгү-ле чаартылгаларның кол сорулгазының төңчүзү барып-барып кижинин чаагай чоруунга бараан болур.

Эргим энергетиктер! Силерниң профессионал байырларыңар таварыштыр байыр чедирип, бжыг кадык-шылды, аас-кежикти, ажил-херектеринерге болгаш чаа эгелээшкелеринерге чедишкелеринер болгаш кадык-чаагай, омак-сергек болуруңарны күзөдим.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

АК-ДОВУРАКТЫҢ ЧЭТ-ТЕ СЕПТЕЛГЕ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

(Төңчүзү. Эгези 1-ги арында).

Шак ындыг дүвүрэнчиг байдалды ТР-ниң Чазаа өй-шаанда эскерип, «Ак-Довурак ЧЭТ-че» кичээнге углап, үстүнде айыттыңан четпестерни илередип, соок кыш келгиче доостунмаан септелгени дүргедерип хемчеглерни алган.

Амгы хүннерде «Ак-Довурак ЧЭТ-те» байдал-биле таныжар дээш 2003 чылдын декабрь 17-де чеде бердивис. Бис ук бүдүрүлгениң директору В.Д. Седипке киреривиске, ол бисти кол инженер Артур Эрес-оолович Кууларже чорутту. Аныяк инженер дораан-на бисти хүлээп ап, ында байдал дугайын кыска, дүргени-биле чугаалап эгеледи. «Ак-Довурак ЧЭТ-те» ниитизи-биле беш котел бар. Ийизи шуут ажилдавайн турар. Ажилдап турар үш котелдун № 6-зын октябрь 8-те-ле одап эгелээн. №7, 8 котелдарны септел турган. №8 котелду бо хүннерде-ле одап бээр. А №7 котел январьдан тура ажилдай бээрин аныяк инженер диннатты.

Ук улуг ЧЭТ Ак-Довурак хоорайның 49 беш каът чаагайжыды туттунган бажыңарын чылыгы-биле хандырып турар. Чаңгыс № 6 котел ажилдап турганы-биле чүгле 58-60 градус хире чылыг бажыңнарже дамчыттынып турар. Ол аажок эвээш дээрзин Артур Эрес-оолович демдег-

леди. Ужуру болза четчир чылыг 70-80 градус болурун ол база чугаалады. № 7, 8 котелдар ажилдай берзе, чылыг-биле хандырылга оранчок экижий бээр. Эрткен хүннерде чаңгыс №6 котелга бир хондур 120 тонна хөмүр-дашты одап турар. Ийги №8 котел ажилдай берзе, бир хүн-дүн иштинде 230 тонна хөмүр-дашты одаар апаар. Хөмүр-даш курлавыры Ак-Довуракта чок, ону удур сөөртүп эккел турар. Чылыг дээш Ак-Довурактын чуртталга-коммунал ажил-агыы ЧЭТ-ке 22 миллион рубль өрелиг. ЧЭТ-те ниитизи-биле 217

ажылчыннар хаара туттунган. № 6, 7, 8 котелдарның септелгизинге «Иркутскэнергоремонт» бүдүрүлгезиниң 30 ажыг ажилчыны ажилдап чайлааш, чана бергенер. Оларның чедир кылбаан ажилын «Кызылэнергоремонт» бүдүрүлгезиниң ажилчыннары бо хүннерде кылып турар. Эң эки ажилчыннар деп слесарь М.Х. Адыгбайны, цех начальниги Н.В. Партнягинни, каңакчы С.С. Монгушту инженер мактады.

ЧЭТ-те байдалды херек кырында таныштырары-биле ээлчег начальниги С.Р. Кулешова

бисти эдерткеш чорупту. Оон дузазы-биле нарын тургузуглуг № 6 котелду, чылыг хемчээр лабораторияны, чылыгны хоорайже дамчыдар дериг-херекселдерни көрүп таныштывыс. Биске оператор Жанна Соколова, ажилчыннар З.Д. Сарыглар, Мерген Ооржак, Мерген Хомушкуну, чылыг дамчыдар цехтин оператору Франческо Сааяевна Барова болгаш өскелер-даа ужуражып, ажилдап турар черлерин көргүстүлөр. Даргалар-ла эки удуртур болза, аныяк күштерниң чүнү-даа кылып болурун олар чугаалап турдулар.

Борис ОНДАР.

Чагыдылга-2004

ДОКТААМАЛ САГЫШТЫ САЛЫР

2004 чылдын солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазының кайы хире чоруп турарын Бай-Тайга кожунун харылзаа салбырынң начальниги Айлаана Хомушкунан айтырган бис.

— 2004 чылдын төп солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазының хуусаазы доозулган, ам бо декабрь айда бистиң республиканың солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазын организастан чорудуп тур бис. Төп парлалганың чагыдылгазы бо чылдын деңнелинде хевээр, ону багай эвес деп санап турар бис — деп, Айлаана Шончууровна эгезинде чугаалады.

Тыва Республиканың солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазы бо хүннерде кожунда чоруп турар. Чагыдылга арай-ла чер албайн тур, ооң кол-ла чылдагааны — акша-көпөк чогуңда. Ылаңгыя бюджет организацияларының өстүргөн шалыңының акшазы ам-даа чедир келбээн, ол чедип келир болза, чагыдылга элээн көвүдей бээринге начальник идегеп оорар чорду.

Бо чылдын декабрь 19-тун долу эвес медээзин езугаар алырга, кожунун чурттакчы чону 400 ажыг кезек «Шын» солунну чагыдып алган. Бай-Тал, Шуй, Кара-Хөл сумуларының хамаатылары «Шынны» чүс ажыр чагыда бергенер. Республиканың өске солуннарының чагыдылгазы чоруп турар, оларның саны хей эвес болуп турар. Кожунда солуннар болгаш журналдар чагыдылгазы уламчы-

лавышааның начальник чугаалады.

Кожунун харылзаа салбырының начальниги Айлаана Хомушкунан солуннар болгаш журналдар чагыдылгазын көүдөдир дээш тодаргай хемчеглерни ап турар болду. Ажилды чогумчалыг организастан бөлза, бот-орулга-чарылгалыг ажилдап турар коллектив берге байдалга таваржы бээр дээрзин ол айытты. Бирги ээлчегде парлалга чагыдылгазын организа-

таар почтачыларның ээ-харыс-салгазын бедиткен, коллективтерде, кудумчуларда оларны быжыглаан, алыр шалыңына немелде телевизирни бээрин доктааткан. Ол ышкаш чагыдылга кампаниясында харылзаа салбырының ажилдакчыларын хаара туткан.

Сумуларда харылзаа салбырларының ажилдакчыларын-дан негелдени шыңгыраткан. Шуй сумунда харылзаа салбыры сула ажилдап турарын барым-даалааш, ону шуут дүжүреринге чедир чугааны кылган соонда оон ажылы чүгээртээн. Шак мындыг хемчеглер солуннар болгаш журналдар чагыдылгазын чорударына деткимче болуп турар.

Харылзаа салбырының начальниги Айлаана Шончууровна

Оператор Ирина Дүктүт-оол.

Кожунун харылзаа салбырының начальниги Айлаана Хомушкуну биле солуннар, чагаа-бжиктер сорттаар Сайдай Иргит.

Хомушкуну — бодунуң онаашкан ажил-херээнге бердинген кожунун төлептиг ажилдакчыларының бирээзи. Ылаңгыя парлалга чагыдылгазынче доктаамал кичээнге салып чоруур.

Шуй, Бай-Тал, Ээр-Хавак, Кызыл-Даг, Тээли суму чагыргаларының даргалары, оларның ораакчылары-биле ужураштывыс. Олар боттарының девискээрлеринде солуннар болгаш журналдар чагыдылгазының

байдалын ханы билбес улус болду. Ындыг-даа болза сумуларынга чеде бергеш, чагыдылганың кайы хире чоруп турарын сонуургаар, харылзаа салбырларынга, почтачыларга деткимчени, дузаны чедирерин аазааннар. Даргаларга идегээр апаар бис.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛИ-БИЛЕ

Декабрь 19-та В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тываның тергийн спортчуларынга тураскааткан "Тулган спортчу-2003" деп байырлал болуп эрткен. "Тулган спортчу-2003" деп байырлыг кезээге ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күркөмидеиниң даргазы С.Б.Ооржак эртип турар чылдың түннелдерин чугаалап тура, чаа үнер чылда кылыр ажылдың сорулгаларына доктааган.

— 2003 чылды Чазактың Даргазы Ш.Д.Ооржактың "Спорттун болгаш амыдыралдың кадыкчаагай омур-хөвириниң чылы" деп Чарлыын күүседире-биле Спорт комитети, күш-культура организациялары, коллективтери боттарынын ажыл-чорудулгазынга кол угланышкынныг ажылдап келген.

Хамыктың мурнунда кижиниң күш-шыдал сайзыралын, кадыкшылын быжыглаарының маддалдарының бирээзи — массалыг күш-культураның чаа хөвирлерин дилеп тывары, ийде, спорттун баазанын бүрүнү-биле ажыглаары, калбартыры, республиканың спортчуларынын Россияга база диптер болгаш делегей маргылдааларына чедишкынниг киржирин хандылары, спортчу курлавырларны белеткээри турган деп сорулгаларны ылавылаан.

Ол ышкаш Чазак Даргазының деткимчези-биле республиканың спортчу амыдыралының календарь планынга бут бөмбүүнүң талазы-биле "Хөм бөмбүк" деп массалыг маргылдааларны назы-хар аайы-биле дөрт бөлүктүн аразына эрттирген. "Кол-ла чүүл — тиелелге эвес, а киржиринде" деп өндүр кыйгырыг-биле кожууннарның база хоорайларның аразына, ол ышкаш ниити билиг школаларының, тускай ортумак өөредилге черлериниң, херээжен чоннуң, инвалидтерниң спартакиадалары эрткилээнин ол демдеглээн.

Ниитизи-биле түннел маргылдааларга киришкеннерниң саны 2002 чылда турганындан ийи катап өскөн, тодаргайлаарга, 8 мундан 15 муң чедип турар. Оон аңгыда күш-культура болгаш спортка киржип турарларның ниити саны 12 турган болза, 14 хире хуу, азы 1600 кижиге ажып

турар.

Сергей Ынаажыкович чугаазынга деткиччилерниң үлүг-хуузу база демдеглээн. Республикада спорттун аңгы-аңгы хөвирлеринге 20 федерацияларның аразындан хаак спортунун (даргазы Н.М. Монгуш), бокс, кикбоксингине (И.Н.Товариштай), шырдырааның (Ч.Ч.Ондар), бут бөмбүүнүн (Д.Д.Ооржак) федерацияларының база херээженнерниң (даргазы И.Ш.Очур) болгаш элээр чоруктуң болгаш кадыкшылдың (даргазы Н.Б. Тыртык-Кара) хөй-ниити организацияларының ажылын онзалап демдеглээн. Ол ышкаш деткиччилер, ССРЭ-ниң спорт мастерлери Роман Монгуш, Мөгей-оол Ооржак оларның улуг маргылдааларны эрттиргенин демдеглээн.

Эртип турар чылда спорттун баазанын калбартыр, чаартыр талазы-биле 4 спортзалды, 4 стадионну, спорттун 20 шөлүн тударын тудуп, эде кылырын септеп чаарткан. Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарда база Тес-Хемниң Чыргаланды сумузунда даштан эки спорт шөлдерин дерип кылган. Оон өске кызып ажылдап турар кожууннар база хөй. "Эң эки спортчу шөл" деп мөөрейниң түннелин келир чылдың апрельде үндүрер. Республиканың Ниити профессионал өөредилге яамызы школаларга 3 млн. рубльге спортчу дериг-херекселдерни садып берген, а Спорт күркөмидеи хөрөшкө херек дөжек-кудустарны өөредилгениң 18 албан черлеринге садып бээр аргалыг болган.

Кадрлар талазы-биле бо чылын республиканың башкы-тренер составындан 147 кижиге мергежил бедидериниң курстарын доосканнар. Ол дээрже

ындыг специалистерниң 22 хуузу болуп турар.

Тываның шыырак спортчулары делегей маргылдааларына 5 медалды, ооң иштинде алдын, мөңгүн бир-бир, а үш хүлер медалды, Европа чемпионаттарына ийи-ийи алдын болгаш мөңгүн, Россияга болган маргылдааларга ниитизи-биле 53, ооң иштинде 15 алдын, 18 мөңгүн, 20 хүлер медалдарны, ниитизи-биле 62 медалдарны чаалап алган.

Чедишкыннерден Женья Кол (3 кл.) Сибирьниң маргылдаазына шырдыраага дүрген болгаш анаа ойнаарына 9 салыгдан 8 сан алгаш, тиелелгелиг болган. Европа маргылдаазына база-ла бирги черни чаалап алганы — бедик көргүзүг.

База бир эки чүүл — хостуг хөрөшкө Лариса Ооржак, чаа адарына Елена Достай Грецияның найысылалы Афиньга болуп Олимпийжи оюннарга, ольшкаш аңаа болуп Паралимпийжи оюннарга Сылдыс Чүргүй-оол олар киржири-биле Россияның командазының кол кежигүннери болуп турары. Ынчангаш оларга келир чыл эң-не харысалгалыг болуру билдингир. Оларга бүгү Тываның чону сеткилиниң ханындан улуг-улуг чедишкыннерни, харын шуут Олимпийжи

чылында чорудар хемчеглер хөй. Бүгү-россия чергелиг бо байырлалдарга белеткел эгелээн. Ажыл хөй дээрзин ТР-ниң Күрсспорт комитетиниң даргазы чугаалааш, чаа үнер чыл таварыштыр Тываның бүгү-ле күш-культурачуларына, спортчуларына, тренер башкыларына, күш-культурачу активке, судьяларга, көрүкчүлерге чедишкыннерни күзөөн. Эң ылангыя мурнукузу дег, бүдүн чыл дургузунда спортту доктаамал деткип, дузалажып келгени дээш ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржакка өөрүп четтиришкын-биле ол чугаазын доосту.

Ш.Д.Ооржак спортчуларга, тренер башкыларга байыр чедиргеш, мындыг чүүлдерге доктааган. Келир үеде кадрларны белеткээри болгаш күш-культура, спорттун сайзыралына идигни бээри-биле спорттун аңгы-аңгы хөвирлерин уругларга өөредир сорулгалыг республиканың күш-культура болгаш спорттун школа-интернадын ажыдар талазы-биле ажылдар чоруп турарының дугайында дыңнадыгы залга чыылган чон бедик адыш часкаашкыны-биле уткуп, хүлээп алган. Ол ышкаш кижиниң күш-шыдал кижизидилгезиниң методиказын эде көөрү негеттинип турарын чугаалаан.

спортчулар болганы демдеглексенчиг. "Олимпийжи идегел" деп улуг шаңналга ча адары-биле РФ-тиң спорт мастери, Россияның чемпиону, Россияның школачыларының хүлер медалының эдилекчизи Евгений Ондар төлептиг болган. Спортчу байырлалдың эң-не кол сонугарчыг тывызы — "Тулган спортчу-2003" кым болурул? Эр спортчулардан бо шаңналга үш спортчу кордап турган: Эрес Сарыглар (кикбоксинг), Аяс Монгуш, Буян Биче-оол. Оларның аразындан Аяс Монгуш 2003 чылдың тулган спортчузу атка төлептиг болган. Херээжен спортчулардан хостуг хөрөшкө шылгараңгай дээш

Бичил шырдыраачы Женья Кол.

көргүзүглер дээш Лариса Ооржак тиелекчи болган.

ТР-ниң эң тергийн уруглар тренери атка ТР-ниң Өөредилге яамызының олимпийжи курлавыр спорт школазының тренери Владимир Тюлюш, Кызыл-Мажалыктың уругларның спорт школазының тренер башкызы Алим Монгуш, ТР-ниң Өөредилге яамызының уругларның спорт школазының тренер башкызы Раиса Тутатчикова олар кордакчылар турган. 2003 чылда эң тергийн уруглар тренери атка Владимир Тюлюш төлептиг болган. А республиканың эң тергийн тренери бедик атка кордакчылар Сергей Куулар, Виктор Достай, Владимир Түлүш оларның аразындан Хандагайтының уруглар спорт школазының тренер башкызы Виктор Достай шилилттинген.

Чойганмаа САТ.

В.САВИНЬХТЫҢ ЧУРУКТАРЫ.

Эң тергийн спортчулар — Лариса Ооржак, Елена Тутатчикова.

чемпионнар болурун күзеп турар. Келир 2004 республиканың юбилейжи улуг байырлалдарның

Байырлалга шаңналдар хөй болган. Шаңнатканнарның хөй кезии элээди болгаш аныяк

Тергийн тренер аттың кордакчызы

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИ ЧЕМПИОННАВЫШААН

Кикбоксер Сергей Куулар беш класска өөренип турда, студент акызы Радомир Сат каникулдап келгеш, ынчан чаала Россияга сайзырап эгелээн каратэни дунмазынга каксы өөредип турган, а тоску классчы апаргаш, спорттун удур туржуп, адааннажыр хөвирлерин сонугарга Сергей ынчан Хандагайтыга секция ажыдып алган Семен Монгуштан бокс өөренип эгелээн. 1988 чылда шериг соонда Хандагайтыга ээп кээрге, Тываның баштайгы каратэистериниң бирээзи Леонид Артаев каратэ секциязы эрттирип турган. Ол дораан-на ынаар кирип алгаш, салым-чаяанның көргүскөн. Оон 1989 чылда Краснодар хоорайга механика-технологут техникумга өөренип тургаш, каратэге хүрөң курну чедип алган. 1992 чылда техникумну доозупкаш келгеш, боду идепкейлиг спортчу-даа болза, Хан-

дагайтыга тренер ажылын каттай-хаара эгелээш, бөгүнге чедир уламчылап чоруур.

1994 чыл бүгү тыва спортка эргилделиг чыл болган. Февраль айда тренер Семен Монгуш биле Сергей Куулар, Оолак Сат олар Хандагайтыдан Бийск хоорайже кикбоксингге Россия чемпионнадынче шилилге кылыр маргылдаага киржир дээш айтанылган. Чаа эгелээш хөвирге улуг маргылдааларга киржир дуржулга чок көдээ суурдан келген оолдарның түннелдери кайгамчык эки болган. Оолак Сибирь зонага чемпион болган, а Сергей ийиги черни ээлээн. Улаштыр Свердловск хоорайга Россия чемпионнадынга киришкеннер: бо удаа Сергей чемпионнап каан, а Оолак үшкү черни ээлээн. Тыва кикбоксерлар шак ынчаар боттарын бүзүрелди-биле көргүзүп, кикбоксинг спортунун төөгүзүнчө боттарын-даа, Тываны-даа

киргеннер. Оон соонда баштайгы тыва делегей чемпиону Аяс Соян, Мерген Монгуш, Радион Хертек болгаш өскөлөр-даа көстүп келген. А Сергей Россияның 3 дакпыр чемпиону, Хамаарышпас күрүнелер эштежилгезиниң база чемпиону болган. Оолак Сат — Россия болгаш Азия чемпиону.

Сергейниң кикбоксингге өөреткен өөреникчилери колдуу оолдар-даа болза, кыс уруглар база эвээш эвес. Эң салым-чаяанның өөреникчизи Айыраа ооң өөнүн ишти, бүгү назынында кады чоруур эки апарган. Аныяк өг-бүлө ам бичи оолдуг болгаш уруглуг. Айыраа Оруй-ооловна Куулар — Германияга болуп эрткен кикбоксингге делегей чемпионнадынга хүлер медалды чаалап алган, ол Россия чемпиону, делегей чергелиг спорт мастери.

Сөөлгү үеде Сергей Кууларның өөреникчилери Россия, ха-

рын-даа делегей чергелиг улуг чедишкыннерлиг болуп турар. Шыырак спортчу бүрүзү эки тренер бооп шыдава, а Сергей Куулар салымныг тренер дээрзи бүгү галалыг бадыткаттыган. 2002 чылда Невинномысск хоорайга ооң өөреникчилери Отсүрен Маадыр-оол 57 килограмм деңзиге, Батый Хертек 60 килограммга (башкызының деңзизи), Чингиз Салчак 51 килограммга чемпионнап, ырак кыдыг көдээ суурда салым-чаяанның аныяктар барын көргүскөн.

Башкының амгы үеде өөреникчилеринден бо чылдың апрельде Уфа хоорайга болуп эрткен Россия кубогу дээш маргылдаага Айдыс Салчак (Чингизтин дунмазы) чемпионнап каан, а июль айда Грецияның Кос-ислам ортулукка эрткен делегей кубогу дээш маргылдаага база-ла Айдыс хүлер медалды чаалап алган.

Чоокта чаа Красноярск хоо-

райга Сибирь кубогу дээш мастерлер маргылдаазына база бир шыырак өөреникчизи Сергей Петросян ийиги черни ээлээн.

Ынай-бээр маргылдаалар чоруурда, акша-тегерик-биле дузалажып турар Өвүр кожуун чагыргазын (А.С.Куулар), кожууннун спорт комитетин (А.Б.Монгуш), 1986 чылда Хандагайты школазын кады дооскан чангысклассчыларын ол онзалап айтып турар. Ынчалза-даа акша-тегерик айтырыны нарын бооп артышаан. Маргылдааларже чалалгалар хөй, шуптузунга барып чедер аргажок. Оон кадында эрттирер байдалдарны ам-даа экижидер, дериг-херекселдер-биле хандырылганы бедик денелче көдүрери күзөнчиг. Өвүрнүң кикбоксинг школазынче кичээнге ийи ТР-ниң Спорт харыылап турар күрүне комитети, кожуун чагыргазы болгаш ТР-ниң Аныяктар-биле ажыл чорудар күрүне комитети салып дузалаар боор дээрзинге идегеп каалы.

Николай КУУЛАР.

"УЛУГ ҮҮЛЕНИ"

Чайнын төнчүзүнде, күстүн эгезинде болган чүве. Ынчан Чөөн-Хемчик кожуунун Баян-Тала сумузунга чурттап, суму даргазынга ажалдап турдум. Бодум хууда мал болгаш чер ажылы кылып, ону ада-өгбемнин арга-дуржулгазынга, чаңчылдарынга даянып алгаш, малдын баш санын өстүрер, тарааның үнүш-дүжүткүрүн бедидер хемчеглерни ап чордум. Ынчангаш сумуга дээр малчынарның бирээзи турдум.

Бир-ле катап Баян-Тала сумузунун араттарын кезип, сургакчылап чорумда, «Кызылче дүрген чедип келзин» дээн ТАРН Төп Комитетинин Чингине секретары С.Тока ат салган телеграмма келди. Далаш-биле чоруптум. Ынчан Тывага машина ховар турган. Чадаанага чедир Доруг адымны мунупкаш, халдып келдим. Кызыл чоруур машинаны элээн үр манааш, чоруптум. Чүге келдиртип турар чор, чүү болган ирги деп айтырыг мени орук дургаар дүвүредип чорду.

Кызылга чедип келгеш, дүрген эде кеттинип алгаш, намның Төп Комитетинин бажыңыга чедип келдим. Мөңгүн-Тайганың мурнакчы малчыны Салчак Өрнүгү биле орденниг Би-Хемнин малчыны Маады Севилбаа олар база келген болду.

Салчак Калбак-Херековичинин кабинетинге кирип кээримге, ол мени көрүп кааш, уткуштур кылаштап келгеш, хөглүг, хол тудуп мендилешкеш, сандайга олурарын чалады. Оожум олурзумза-даа, чүү болган

чоор деп сагыжым дүвүре-вишаан.

Тока дарга Чөөн-Хемчик кожуунда Баян-Тала сумузунда амыдыралдың, ажил-агыйның байдалын, Кызыл Шеригже чорудар белек чылдызы кайы хире чоруп турарын сонургап айтырды. Мээң харыларымны шуптузун дыннап алгаш, оожум, тодаргай чугаалады: «ТАР-ның Биче Хуралының Онза сессиязы болган. Аңаа ССРЭ-ниң составынга ТАР-ны хүлээп алырын дилээн декларацияны хүлээп алган. Тываның арат чонунун дилээн бижээн ол декларацияны силер-биле кады төлээлер Москвага баргаш, Совет Чазакка дамчыдып бээр чугула айтырыгны эчизинге чедир шийт-пирлээр улус тур бис» дээн.

«Декларация» деп сөстү дыннап көрбээн, билбес болгаш баштай аайын тыппайн олурдум, ынчалза-даа Тыва Арат Республиканың арат чонунун Совет Чазакка чедирер делег-меделели-дир деп билдим. Улуг Совет Эвилелинге, оң найысылалы Москвага барып, тыва чонунун мындыг улуг хүндүлүг хүлээлгезин күсседери менээ өөрүнчүг-даа, дүвүренчиг-даа болду.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиумунга ТАР Биче Хуралының декларациязын чедирип, Тываның арат чонунун дилээн күсседир дээш Тыва Арат Республиканың төлээлери 1944 чылдың сентябрь 21-де Кызылдан чорупкан. Оң составынга ТАРН ТК-ның Чингине секретары С.К. Тока, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинин Даргазы А.М. Чымба болгаш малчын араттарның төлээлекчизи мен—үш кижиге

кирген. Республиканың нам, Чазак удуртукчулары тыва-совет кызыгаар Шивилинге чедир үдеп, улуг Совет Эвилелинге, оң хей национал акы-дунма чонунга мөгейип, тыва араттарга ааскежиин эккээривисти олар күзээнер.

А.М. Чымба-биле чаңгыс машинага чордум. Саян ажыр узун орукка ол дарга-биле аажок

хөөрежип, чүү дээш бар чыдарывыстың дугайында база чугаалажып чордувус.

— Бистиң Тывавыс Совет Эвилелинге каттыжып, чаңгыс өг-бүле болу бээр болза, кандыг деп бодаар силер?—деп, Александр Маныгеевич менден айтырды.

— Бистиң чонувуска ол кайы хире улуг аас-кежи деп чүвени бодаары безин берге-дир, дарга—деп харылааш, бистиң сумунун араттары Совет Эвилелинге каттыжар изиг күзелдин чугаалап бердим.

— Шын-дыр, бисте оон өске орук чок, бүгү кожууннарның, сумуларның араттары база-ла шак ынчаар бодап, күзеп турар—деп, Александр Маныгеевич мени деткиди.

Алды хонук чорааш, Москвага чедип келдвис. Вокзалга чедип келиривиске, ССРЭ-ниң Дээди Совединин Президиумунун ажилдакчылары бисти уткуп алды. Дайынның балыглары ам-даа экиривээн Москва бисти—тыва чонунун айбычыларын, төрөөн оолдары дег чылыгы-биле хүлээп алган.

«Москва» деп аалчылар чурттаар бажыңның дөрт дугаар кадында люкс дээр таарымчалыг өрээлге бистерни чурттадып каан. Элээн үр, каш хүн манадывыс. Ол ында-даа болур уурлуг, чүге дээрге Ада-чуртун Улуг дайынының шийтпирлиг тулчушкуннары фронтларга кидин түлүк чоруп турган үе болгай. Бистиң удуртукчуларывыс Салчак Калбак-Херекович Тока биле Александр Маныгеевич Чымба эртенниң-не ажил-херээн бүдүрүп чоруптар

турган, бис Тока дарганың дузалакчызы Монгуш Кестикей-биле хоорайны хүнзедир кезип, оң тураскаалдаг черлери-биле таныжып, Тывавыска тургаш, көрбээн, билбээн, дыннаваан чүүлдеривисти билип ап, хүн келген тудум-на Москваның, оң кижилеринин ажил-ижи, амыдыралы-биле чоок таныжа берген бис.

— Чүгле бодап алганывыс күзеливис-ле боттанып, кол-ла чүве бистиң бичи Тывавыс улуг Совет Эвилелинин чалгынының адаанга чер тып алыр дээш чежеге-даа чедир манаар бис; үе база нарын—дайын үезидир, ынчангаш Совет Чазактын удуртукчуларының чайы чок—деп, даргаларывыс тайылбырлап турдулар.

Бир-ле кежээ удуртукчуларывыс өөрүшкүлүг, хөглүг ээп келдилер:

— Дарга Кремльче шуптувус баар бис, аңаа бисти манаар болду!

Октябрь он бирнин эртенінде даң бажында туруп келдим. Чүгле кадарчылар ындыг эрте турар боор чүве. Тока дарга менден-даа эрте одунган, хөглүг, эрзи кончуг өрээлде оожум кылаштап тур. ССРЭ-ниң Тыва Арат Республикада элчини А.К. Тюрин, ТАРН-ның чөвүлекчизи Я.Г.Калиничев болгаш ТАР-ның Москвада элчини О.Т. Ензак олар база бистиң чурттап турган өрээливиске чедип келдилер.

— Бистиң салым-чолувусту шийтпирлээр хүн келген-дир. Эртежик чемненип алгаш, белеткенип, дугурушкан шагы-высты манап олураалыңар—деп, Тока дарга чугаалады.

ХҮНДҮТКЕЛДИГ ЕЗУ-БИЛЕ

Чырык өртемчейде чурттап чоруур улуг-даа, бичи-даа кижилер аарыг-човулаңга туттура бээр ужур бо-ла тургулаар. Ындыг үелерде аарыг-аржаан кижилернин кадыкшылын экижидип, буянның холун сунуп, сагыш човангыр болган эмчилерни кижиге кажан-даа утпайн, сактып чорууру билдингир.

Мээң бичи кызым Сырга хеп-хенертен характерының чажын төп, үе-човууру кедереп, хол-бут бажында бергедей бээрге, республика эмнелгезинин нейрохирургия салбырының улуг кезер эмчизи Орлан Эрес-оолович Донгакка чедире бээривиске, ол эмчи доп-дораан

шинчип көргөш, аарыгын тодараткаш, нарын кезишкенин кичээнгейлиг, шалыпкын кылган. Уруум ол эмнелгеге барык бир ай хире эмнеткеш, кадыкшылы экижээш, чанып келген.

Черле ынчаш аныяк кезер эмчи Орлан Эрес-ооловичинин аарыг кижилерге эптиг-ээлдээн, кижилернин кадыкшылы дээш кичээнгейлиг, оваарымчалыгын магададым. Ол эмнелгениң өске-даа ак-ак халаттарлыг арны чазык, хүлүмүрөөн ажилдакчыларының шудургузун эскердим. Орлан Эрес-оолович Пирогов аттыг эмчи академиязын чеддишкениг дооскан. Оон улаштыр аспирантураны база доозуп алган. Эмчи кижиге шыгырак

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

билиг херек болгай.

Уруум Сырганың кадыкшылы илези-биле экижээш. Ам анаа каң кадык, эш-өөрлери ышкаш өөрүшкү-манайлыг. Арат чонунун кадыкшылы дээш амырдыжын бодавас, ажилгыр, ак сеткилдиг, аныяк, авыралдыг, энерелдиг эмчи Орлан Эрес-ооловичиге сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргенимни илеретпишаан, оң эң-не онзагай, ховар дээн кезер эмчи мергежилинге, ажил-ижинге чаа 2004 чылда чеддишкениг болурун хүндүткелдиг езу-биле күзедим.

Галина МОНГУШ.

Суг-Аксы суур.

УЛУГ ИДИГ БОЛУР

Кандыг-даа чурттун социал-экономиктиг хөгжүлдесин ында чурттап турар өг-бүлелернин амыдырал-чуртталгазының байдалындан үнелеп көөр. Өг-бүле—чурттуң үндезини, оң келир үези, чаш салгалдың кижиге болурунун уязы.

«Тере-Хөл» кожуунун төвү Кунгуртук суурда өг-бүле айтыры — кичээнгейниң төвүнде. Кыжы соок, чайы турум эвес-даа болза, аңаа чалданмайын, чон ногаа аймаа, картофельди тарып ап турарлар. Чижээлээрге, бо чылын О.Ф. Бегзи, М.А. Сонам, М.Х. Чыпсын, В.Б. Тамаа, А.А. Магбын, Т.А. Хуужугур, С.Ш. Хомушку болгаш өскелер-даа хөй дүжүттү ажаап алганнар. Ол

ышкаш школа, «Хүнчүгөш» садигинин коллективтери картофельди 56 шоодайны, участок эмнелгези 26 шоодайны, социал хайгаарал төвү 14 шоодайны тустуунда ажаап алганнар.

Кижинин амыдырал-чуртталгазы бодундан хамааржыр болганда, келир чылын моон-даа хөй дүжүттү ажаап ап, теплицага ногаадан тарырын дугурушкан бис. Бо дээрге ажил чок аныяк-өскенге болгаш херээжен чонга улуг идиг болур.

Кунгуртугунун чону кончуг уран-талантылыг, хүндүлээчел. Черле чылдан чылче сайзыралы улгадып турары өөрүнчүг.

Раиса ЧЫПСЫН.

ЭРЕС-КЕЖЭЭ ЭМЧИ КЫСТАР

Бистиң чуртта херээжен чон ажилдавайн турар ындыг адырны тывары берге, кайда-даа колдуу херээженнер ажилдап турар.

Сөөлгү үеде олар эр улустар-биле бир дөмей хүрежип, сыгыртып, каргыраалап, футболдап, боксастып, волейбол, баскетбол ойнап, шыдыраалап турар апарганынга сеткиливистен өөрүүр бис. Бо бүгү оларның кадыкшыгырак, эки чуртталгазын көргүзүп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, амгы амыдыралдың кызыл тынын база херээженнер тудуп турарын көрүп чор бис. Олар эр хейлер! Чижээлээрге, шыдыраага, ча адарынга, хостуг хүрешке бистиң тыва кыстарывыс ак-көк Тывазын делегейге алдаржыдып, чемпионнап турар

апарганынга кым өөрүвес боор. Оларга ча адарынга Елена Достай, хостуг хүрешке Лариса Ооржак, шыдыраага мастерге кандидат Виктория Куулар дээш, өске-даа кыстарывысты улуг чоргаарал-биле адаар бис.

Танды кожуунун Сой суурда «Балгазын» курорт-санаторийде 30-40 чылдар иштинде доктаамал ажилдап келген, чонунга онза хүндүткелдиг, амыр-дыжын билбес, эрес-кежээ эмчи кыстар дугайында чугаалавайн барып болбас. Аарыг кижилерни дүн-хүн чок хайгааралга ап, ажап-карактап, хензиг-даа болза, оларның сагыш-сеткилин өөртүп, хей-адын көдүрүп, олар

дээш онза сагыш салып чоруур, эмчи шугумунга чээрби, үжен болгаш оон-даа хөй чылдар иштинде бараан бооп келген, ажилынга бердинген эмчи сестралары-биле силерни таныштырып көрейин. Оларга Оксана Санчай, Людмила Монгуш, Хүрең Ондар, Мария Канчыр-оол, Екатерина Кыргыз, Зоя Даваалай, Уран Салчак, Роза Монгуш, Рада Салчак дээш, өскелерни-даа хөйү-биле адап болур. Ында шупту үжен ажыг эмчи сестралары үш ээлчегде дүн-хүн чок ажилдап турар.

Ынчалза-даа ук санаторийде 44-45 чылдар иштинде доктаамал ажилдап турар күш-ажылдың

хоочуннары, улуг эмчи сестралары Надежда Михайловна Ефимова, Галина Анатольевна Чучева болгаш рентгенге лаборантылап үжен дөрт чыл иштинде ажилдап келген эптиг-ээлдек Татьяна Николаевна Шандер оларны маңаа адавас болза, сагыш-сеткилге анчыг болгаш чугаа чөптүг эвес апаар боор. Ол ышкаш аш-чем, чылыг, чырык, арыг-шевер дээш онза харысалгалыг, ажил-ижи макталдыг, эрлерден дудак чок мөгөш-шырак ажил-агый эргелекчизи Айдана Ивановна Сандан, библиотекер Наталья Чорбааевна Оюн болгаш диетсестра Нина Петровна Ефимова оларның эки

ажылын демдеглээри база чугула.

Ол улуг болгаш найыралдыг, интернационалчы коллективти ТР-ниң алдарлыг эмчилери Болат Түлүшович Балчый болгаш Анна Сүлдүмовна Хомушку олар билдиги удуртуп-баштап чоруурлар. Бо бүгү адаанын эрес-кежээ эмчилеривис санаторийниң «кызыл тынын» тудуп турар кижилер ол-дур. Олар дээрге кижилернин алдын, мөңгүн-биле-даа орнап, солуп шыдавазы кадыкшылын экижидип, чуртталганы шаңнап турар кижилер ол-дур. Оларны мактавайн кымны мактаарыл, оларга мөгөйбейин, кымга мөгөер бис?

Сарыг-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун.

БҮДҮРЕРИНГЕ КИРИШТИМ

ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумундан бисти алып дээш келген улус-биле кады Кремльче чоруптувус. Долгандыр бүгү чүве кылаңайнып турар улуг ордуе бисти кири берди. Өскүс-оол дугайында тыва улустун тоолу сагъжымга кирип, ооң «дываажан» ораныга чеде бергени дег болду.

...Улуг, делгем, каас-коя кабинетке кирип келдивис, узун столдун ол-бо талазында ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунун кежигүннери олургулаан, оларның аразындан Михаил Иванович Калининни танып кагдым.

Михаил Иванович Калинин ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунун хуралын ажыткаш, чугаалады:

—Бистиң Совет Эвилелинде акы-дунма тыва чондан делегация келген-дир—деп дыңнакаш, келгенивистин ужурун олурганнарга кысказы-биле чугаалааш, делегацияның удуртукчузу ТАРН Топ Комитединин Чингине секретары С.К. Токага сесту ол берди.

Бистиң удуртукчувус тургаш, Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының декларациязын холга тудуп алгаш, номчуп эгеледи. Ооң сөс бүрүзү байырланчыг, бедик көдүрлүшкүннүг чаңгыланьп турду. ССРЭ-нин акы-дунма чонунга Тываның арат чонунун чоруткан дилээн Президиум кежигүннери улуг кичээнгейлиг дыңнаан.

Бистиң даргавыс төндүр номчааш, тыва чаңчыл-биле декларацияны ийи холунун кырынга салып алгаш, М.И.

Калининге байырланчыг байдалга тывысты. Хуралга олурганнар шупту туруп келди. Михаил Иванович бистиң декларациявысты хүлээп ап тура, Тываның арат чонунун төлээлекчизи С.К.Токаны төрөөн оглу-биле демей эптиг-эвилең кужактааш, чыттап кагды.

Михаил Иванович мөңгүн дег ак бажының дүгүн, салын суй-бааш, ада ышкаш чугаалады:

—Тыва арат чонунун ыдыктыг күзелин боттандырып, хандырып бээр дугайында ТАР-нин Биче Хуралының декларациязын бисте кириген-дир. Ол күзел дээрге, хөй националдыг, чаңгыс эпсеткилдиг акы-дунма совет улустун өг-бүлезинге чурттап, ажылдап демисежири-дир. Биче Хуралдың декларациязын хүлээп ап тура, тыва чонунун дилээн хандырып, Тыва Арат Республиканы РСФСР-ниң составынга автономнуг область эргелиг кылдыр ССРЭ-ниң составынга

хүлээп алырын саналдап тур мен—дээн. Динмиттиг адыш часкаашкыны-биле ук саналды Президиум кежигүннери деткээн.

ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиумунун секретары Горкин Чарлыкты номчаан, ында ССРЭ-ниң составынга Тываның эки тура-биле каттыжып киргенин магадылап бижээн. База катап залга адыш часкаашкынарды динмиреп үнгөн. 1944 чылдың октябрь 11-ниң хүнүнүн ол минуталарындан эгелээш, Тыва Советтер чуртунун чарыл-бас тудуш кези, бистер—тыва араттар, Совет Эвилелиниң хамаатылары апардывыс. Чуртталгамда ол аас-кежиктиг минуталарны кажан-даа утпас мен!

Хурал доозулган соонда Президиум кежигүннери шуптузу бистиң холдарывысты тудуп, кужактап, байыр чедирип, элээн үр чугаалажып хөөрештивис. Президиум кежигүннери-биле

чурукка тырттырып алган бис.

Дараазында хүнде Москвада ТАР-ның элчин черинге Тываның Совет Эвилелиниң составынга кирген төөгүлүг болушкунга тураскааткан байырлыг хүлээп альпышкынны эрттирген.

Октябрьның чээрби чедип турда Кызылга эеп чанып келдивис. Кызылга болган актив хуралыга С.К. Тока чүве чугаалааш, Тываның делегациязының Москвага чоранының түнелдериниң, Тываның ажил-ишчилериниң сорулгаларының дугайында улуг көдүрлүшкүн-биле чүве чугаалаан. Актив хуралының соонда кожууннарның, сумуларның шуптузунга Тываның Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттышканынга тураскааткан хуралдар, митингилер болуп эрткилээн.

Мени Чөөн-Хемчик кожуунга быжыглаан, чурттакчы чоннун чыгыш, хурал бүрүзүнге Москвага чоранымыны, кол-ла чүве тыва

арат чонунун ыдыктыг күзели—Совет Эвилелиниң хөй националдыг акы-дунма өг-бүлезиниң составынга Тываның эки тура-биле каттышканының ужурдузанын, моон соңгаар чүну кылырының талазы-биле сорулгаларны чугаалап берип чордум.

Ол үеден бээр 30 чыл эрткен. Тываны чаартыр дээш ажил-ишчилер шудургу ажилдаан. Мен колхозумнун, совхозумнун малының баш санын өстүрүп дээш ажилдап келдим. Күш-ажылымны Чазак бедии-биле үнелеп көргөш, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты менээ тывыскаш. Тыва АССР боду Ленин болгаш Улустарының найралы орденнер-биле шаңнаткан. Моон алырга багай эвес ажилдаан бис.

Чылдар шуужуп эртип-ле турар. Ам хой кадарбайн тур мен, пенсиялай бердим. Михаил Иванович Калинин, Семен Михайлович Буденный, Салчак Калбак-Хөрекович Тока бистиң аравыста чок, бо сурагыг кижилерниң аттарын чон кажан-даа утпас. Ужен чыл мурнунда шилип алган оруу-биле Тываның чону чоруп, Россияның акы-дунма улустарының өг-бүлезинге чурттаары, ажылдаары аас-кежи деп санап, аңаа чоргаарланып чоруурлар.

Лопсанчап ООРЖАК, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры.

(1974 чылда үнгөн «Найырал, акы-дунмалышкы, аас-кежик» деп номга парлаттынган сактыгышкындан долчулап очулдурган).

Пенсия фондузунда

КҮШ-АЖЫЛ ПЕНСИЯЗЫ ӨЗЕР

Келир 2004 чылдың январь 1-ден пенсия өзөр дугайында «дидир-дидир» чугаалар чон аразында ноябрьдан бээр тарап, чогу ол өзүде бистиң республикага хамааржыр бе дээрзинге чон дадалаап, аайын тыппайн турган. Россия Федерациязының Чазаса ноябрь 29-та «Кыдыкы Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деңнээн черлерде чурттап турар хамаатыларның күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээн өстүрүп дугайында» 154 дугаар Хоойлуну хүлээп ап, 2004 чылдың январь 1-ден эгелеп ук Хоойлуну күш кирерин айткан. Президент В.В. Путинниң ат салган бо Хоойлузунга Россия Федерациязының 27 регионнар аразындан бистиң республиканың чурттагыч чону база хамааржыр. Ынчангаш пенсия өзүлдезиниң талазы-биле тайылбыр бээрин Россияның Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының пенсия хандырылганын чорударын организастаар килдистин кол специалисти Анаймаа Көгеловна Саттан дилээн мен.

— Анаймаа Көгеловна, Хоойлуда пенсияның баазалыг кезээ өзөр деп турар, ону чонга бөдүүнү-биле канчаар тайылбырлап болур?

— 2002 чылдың январь 1-ден эгелеп чаа пенсия хоойлужудулазын езугаар күш-ажыл пенсиязын үш кезектен тургустунган: баазалыг, камгалалдыг база мөөң-неттинген кезээ. Пенсияның баазалыг кезээ дээрге, пенсия хандырылганында кол кезек болуп турар, ооң акшаландырылышының федералдыг бюджеттен чоруп турар. Бөгүндө күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ 598 рубль 02 көпөөк болуп турар.

— Ол кижиги бүрүзүнге демей болур бе?

— Чок, күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ кижиги бүрүзүнге демей болбас. Бир эвес пенсия ап турар кижиниң азыралында күш-ажыл кылып шыдавас кижилер бар болза, пенсияның баазалыг кезээ кижиги саны-биле өзүп турар. Оон аңгыда инвалид бөлүүндөн (күш-ажыл кылып

шыдавас болганы-биле) база пенсия ап турар категориязындан (80 хар четкен, өскүс азы чартык өскүс) хамааржыр.

— Январь 1-ден кайы хире апарылы?

— Күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээниң өзүлдези хамааты кижиниң чурттап турар чериниң район коэффициентиниң аайы-биле эде санаттынар. Чижээ-биле алырга:

1. Бо хүннерде бирги бөлүктүн инвалидтериниң болгаш 80 хар четкен пенсионерниң (азыралында кижиги чок болза) пенсиязының баазалыг кезээ 1196 рубль 05 көпөөк. Соңгу чүккө деңнээн районнарың район коэффициентизи 1,4-биле эде санаарга, үстүндө адаанывыс бөлүктүн пенсиязының баазалыг кезээ 478 рубль 41 көпөөккө улгадыр, азы пенсиязының баазалыг кезээ $1196,05 \times 1,4 = 1674$ рубль 47 көпөөк болур. А Соңгу чүк районнарында пенсионерлерниң пенсиязының баазалыг кезээ 598 рубль 01 көпөөккө улгадыр, азы пенсиязының баазалыг кезээ $1196,05 \times 1,5 = 1794$

рубль 07 көпөөк болур.

2. Амгы үеде үшкү бөлүктүн пенсионер-инвалиди азыралында үш уруглуг болза, оон пенсиязының баазалыг кезээ 897 рубль 04 көпөөк. Соңгу чүккө деңнээн районнарга район коэффициентизи 1,4-биле санаарга, пенсияның баазалыг кезээ 358 рубль 80 көпөөккө улгадыр, азы баазалыг кезээ $897,04 \times 1,4 = 1255$ рубль 85 көпөөк болур. А Соңгу чүк районнарынга 448 рубль 50 көпөөккө улгадыр, азы баазалыг кезээ $897,04 \times 1,5 = 1345$ рубль 55 көпөөк болур.

3. Ийи дугаар бөлүктүн инвалиди азыралында 2 кижиги болза, амгы үеде оон пенсиязының баазалыг кезээ 996 рубль 71 көпөөк. Соңгу чүккө деңнээн районнарга ол пенсияның баазалыг кезээ 398 рубль 68 көпөөккө өзөр болгаш $996,71 \times 1,4 = 1395$ рубль 39 көпөөк апаар. А Соңгу чүк районнарынга пенсияның баазалыг кезээ 498 рубль 35 көпөөккө өзөр болгаш ол кезээ $996,71 \times 1,5 = 1495$ рубль 06 көпөөк болур.

— Анаймаа Көгеловна, пенсия өзүлдезиниң хемчээли чүдөн хамааржырлы?

— Күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээниң өзүлдези, үстүндө айтканым-биле, район коэффициентинден хамааржыр. Бистиң республиканың иштинде Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннар хамааржыр. 2004 чылдың январь 1-ден эгелеп бо айткан черлерде чурттап турар пенсионер кижиниң күш-ажыл пенсиязының баазалыг

кезээ 1,5 азы 50 хуу улгадыр. Республиканың өске кожууннары база Кызыл хоорай Соңгу чүк районнарынга деңнээн черлерге хамааржыр, ындыг күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ 1,4 азы 40 хуу улгадыр.

— Пенсия өзүлдези республиканың шупту пенсионерлеринге хамааржыр бе?

— Чок. Маңаа «Россия Федерациязында күш-ажыл пенсияларының дугайында» 173 дугаарлыг Федералдыг Хоойлу-биле күш-ажыл пенсиязын назылап кырааны, инвалид база азырадыкчызын чидиргени дээш ап турарлар хамааржыр. Оон аңгыда бисте төрүмелинден инвалид азы өскээр чугаалаарга, хоойлу езугаар күрүне (социал) пенсиязын ап турарлар эвээш эвес болгай. Оларда күш-ажыл стажы чок болганда, чүгөле социал (күрүне) пенсиязы көрдүнгөн, оон хемчээли район коэффициентизи-биле санаттынып чоруп турар. Ынчангаш социал пенсия ап турарларга ам болур пенсия өзүлдези хамаарышпас.

— Чонунун ындыг кезээн аңгылап кааптарга болур бе?

— Мында кандыг-даа аңгылашкын чок, оларның пенсиязының хемчээли 2002 чылдың январь 1-ден эде санаашкын үезинде район коэффициентизи-биле улуг хемчээлди көрдүнгөн.

— Анаймаа Көгеловна, кандыг-бир чылдагаан-биле пенсионер кижиги чурттап турар черин солуп, өскээр көже бээр болза, пенсияның бо өзүлдезин алыр бе?

— Хоойлуда көрдүнгөни-биле, бир эвес пенсионер республикадан дашкаар Соңгу чүккө хамаарышпас регионнарже көжүп чоруй баар болза, күш-ажыл пенсияның баазалыг кезээ ниити чурум-биле эде санаттынар азы район коэффициентиниң өзүлдезин албас. А республика иштинге чурттап турар черин солаан таварылгада, чурттап турар чериниң аайы-биле хамааты кижиниң ап турар пенсиязының баазалыг кезээ чаа чурттап турар чериниң район коэффициентизиң хемчээли-биле эде санаттынар.

— Сөөлгү айтырып, Анаймаа Көгеловна, 2004 чылдың январь 1-ден республикага күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээ ортумаа-биле кайы хире өзөрүл?

— Пенсионер кижиниң ап турар күш-ажыл пенсиязының хевиринден азыралында турар күш-ажыл кылып шыдавас кижилерниң саны-биле, инвалид бөлүүндөн (күш-ажыл кылып шыдавас болганы-биле) база пенсия ап турар категориязындан (80 хар четкен, өскүс азы чартык өскүс), оон аңгыда чурттап турар чериниң район коэффициентизи-биле пенсияның баазалыг кезээниң өзүлдези аңгы-аңгы болур дээрзин үстүндө чугааладым, ынчангаш ниитизи-биле республикада январь 1-ден күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээниң ортумаа өзүлдези 343 рубль 12 көпөөк болуп турар.

Светлана МОНГУШ чугаалашкан.

Тыва Республиканың чурттакчылары чөптүг чорукту чедип алыр дээш дарга-бошкалар кабинеттери кезининден турупкаш, прокуратура органнарынга дуза дилеп келир апарган. Кызыл хоорайның прокуратуразы чүгле бо чылын 1117 хамаатыларның хомудалдыг билдиришикиннерин сайгарып көргөн болгаш белеткээш, Кызылдың болгаш чаргы чарарының судтарынче чоруткан. Судтар 1005 хомудалдарны 2,002 муң рубльге көргөн болгаш хандырған.

Ол-ла хомудалдар талазы-биле бо чылдың сентябрь 2-де Кызыл хоорайның суду судья М.Н.Чижкашеваның, прокурор А.К.Кууларның киришкени-биле сайгарып көргөн херээн көрүп-теривиске билдине бээр. Орта азыракчы Л.Ш.Баа-Сарыгга ТР-ниң Саң-хөө яамызындан азыралында турар назы четпес уругларның ай санында алыр акша-хөреңгизинде өрелерни төлеттирип бээриниң дугайында Кызыл хоорайның прокурорунун кириген хомудалында хамааты херээн сайгарып чугаалашкан.

Кызыл хоорайның прокурору В.Ф.Ведягин хомудакчының эрге-ажыын камгалап, Лидия Шагдыровна 17 харлыг Экерниң, 15 харлыг Эмирниң, 13 харлыг Эртинениң, 6 харлыг Эрик Успун-оолдарның азыракчызы болуп турарын айткан. РФ-тиң Чазааның 1992 чылдың июнь 20-де № 409 "Өскүс уруглар болгаш төрелдериниң хайгааралы чок арткан уругларның социал камгалалының талазы-биле биле сонгаарладып болбас ап чорудар хемчеглер дугайында" доктаалының 3 чүүлүнде тодаргайы-биле айткан турда, аш-чем, идик-хеп садып алыры-биле ону ай санында долузу-биле төлөп бербейн турган. Назы четпес азыралда турар өскүс уругларның ай санында чедир төлөп

бербейн турганы 139,820 рубль 16 көпеекти ТР-ниң Саң-хөө яамызындан, Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге килдизинден төлеттирип бээрин ол судтан дилээн.

Суд хуралында Кызыл хоорайның прокурорунун төлээзи — ооң дузалакчызы А.К.Куулар хомудалды долузу-биле деткээн. Ол херекте санап каан 139820 рубль 16 көпеекти долузу-биле төлеттирип бээрин судтан дилээн. Хомудакчы Л.Ш.Баа-Сарыг судка келбээн, ынчалза-даа ооң боду чокта херекти көрүп болур деп, суд шийтирилээн.

Прокурорунун дузалакчызы А.К.Кууларның тайылбырын дыңнаан болгаш херекти сайгарып көргөш, суд мындыг түннелге келген. "Өскүс уругларның болгаш төрелдериниң хайгааралы чок арткан уругларның социал камгалалының талазы-биле немелде ап чорудар хемчеглер дугайында" федералдыг хоойлунун болгаш РФ-тиң Чазааның 1992 чылдың июнь 20-де № 409 "Өскүс уруглар болгаш төрелдериниң хайгааралы чок арткан уругларның социал камгалалының талазы-биле сонгаарладып болбас ап чорудар хемчеглер дугайында" доктаалында, ол деннедиң уруглары кандыг-даа албан черинге, бичии уруглар бажыны хевирлиг өг-бүлелерге турда, оларның аш-чеминиң, идик-

ӨРЕЛЕРНИ ТЫРТКАН

хевиниң болгаш өске-даа херелелге ажыглаар акшаның хемчээлин тургузуп каан.

ТР-ниң Президентизиниң 1996 чылдың апрель 19-та № 441 Чарлының 1 чүүлүнде "Азыралда турар уругларга акша-хөреңги төлөп бээриниң хемчээлиниң дугайында" бир айда аш-чемге, идик-хепке болгаш өске-даа херелелге ажыглаар акшаның хемчээлин тургузуп каан. Ол акша назы четпес уругларга 5 ажыл төлевериниң адаксы хемчээлинге дең, школа назылыг уругларга — 6 хемчээлге. Чарлыкта айтканы болза төлевериниң кожуннарның, хоорайларның өөредилге килдистерин таварыштыр чорудар. Ол чарлыкка дүүштүр Л.Ш.Баа-Сарыгның азыралында адаанда турар уругларга ай санында акшаны төлөп берип турган. Төлөп берип турган акшаның хемчээли федералдыг хоойлужудулгада тургузуп каан хемчээлинден куду болуп турган.

1996-2001 чылдарда алышкылар Успун-оолдарны бодунун азыралында тудуп турганы дээш Л.Ш.Баа-Сарыгга хоорайның өөредилге килдизиниң азыракчылар талазы-биле килдизиниң бухгалтери А.Л.Посохинаның 121139 рубльди төлөп бергениниң дугайында документтери бадыткап турар. РФ-тиң Чазааның доктаалының көрдүнгөн хемчээлинге дүүштүр азыракчы Л.Ш.Баа-Сарыгга 139820 рубль 16 көпеекти чедир төлөп бербээн. Тыва Республиканың Президентизиниң 1996 чылдың апрель 19-та № 441 "Азыралды адаанда турар уругларга акша-хөреңги төлөп бээриниң хемчээлиниң дугайында" Чарлыны Тыва Рес-

публиканың Дээди судунун 2001 чылдың октябрь 10-да шийтирибиле федералдыг хоойлужудулгага карышкак болганы-биле күш чок болдурган.

ТР-ниң Президентизиниң шийтири федералдыг хоойлуга карышкак болганы-биле азыракчы Л.Ш.Баа-Сарыгга акша-хөреңгини чедир төлөп бербээнинге чылдагаан болган, ынчангаш орта чедирген когаралды ТР-ниң күрүне өңчүзүндөн төлөп бээр. Ону ТР-ниң Саң-хөө яамызы хандырган.

РФ-тиң негелде кодекзиниң 194 чүүлүн удуртулга болдургаш: "Кызыл хоорай прокурорунун азыракчы Л.Ш.Баа-Сарыгның эрге-ажыына хамаарыштыр ТР-ниң Саң-хөө яамызындан назы четпес уругларга ай санында төлөп берип турар акшанында өрелерни долузу-биле тыртып бээр деп хомудалын хандырган.

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тываның күрүне өңчүзүндөн Л.Ш.Баа-Сарыгга азыралында турар өскүс уругларның ай санында чедир санап бербейн турган 139820 рубль 16 көпеек өрени тыртып бээр.

Хамаатыларның кирип турар билдиришикиннеринге хамаарыштыр кысказы-биле чугаалап бээрин Кызыл хоорайның прокурору В.Ф.Ведягинден дилээн бис:

— Өскүс, инвалид болгаш назы четпес азыралда турар уругларның хоойлу езугаар эргезин камгалаар талазы-биле республиканың эрге-хоойлу органнарының чөптүг хуралына каш удаа чугаалажып келген бис — дээш Валерий Федорович улаштыр чугаалады — Өскүс

уруглар берге салым-чолга кызаттырган — олар төрөл чок арткан. Республика прокурору К.И.Кудряев федералдыг хоойлуну сагырынче бүгү прокурорларның кичээнгейин угландырған. Назы четпес азыралда турар уругларның ай санында төлөп бээр акшаның болгаш уруглар азырап олары дээш пособиелерде өрелерни төлөп бээриниң талазы-биле 2003 чылда 1023 хамаатыларның хомудалдарын Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизинче болгаш ТР-ниң Саң-хөө яамызынче чоруткан мен. Бо талазы-биле федералдыг хоойлуну хажыдып турар чүүлдер хөй.

Кызыл хоорайның прокурорунун кириген негелдезин суд хандырып турар. Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизинден хамаатыларның уруглар пособиесинде өрелерин тыртып эгелей берген. Чижээлээрге, бо чылдың февраль 12-де чаргы чарар судья Р.Ч.Инминиң шийтирибиле хоорайның социал хөгжүлдө департаментизинден уруглар азырап олары дээш пособиеде өрелиг 100 ажыг хамаатыларның өрезин тыртып берген.

2003 чылда ТР-ниң прокурору К.И.Кудряевтиң болгаш хоорай прокурору В.Ф.Ведягиниң азыралда турар уругларның болгаш уруглар азырап олар дээш пособиеде 5275-кижиниң 14 млн. 696 муң 645 рубльге кириген хомудалын хандырган.

Василий КРИВИК.

ЧУГУЛА ХООЙЛУЛАР ХҮЛЭЭП АЛДЫНГАН

Декабрь 17-де Хоойлужудулга палатазының үшкү сессиязының ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Анаа депутаттар ниитизи-биле 32 айтырыгны чугаалашкан болгаш ооң иштинде 15 хоойлуну долузу-биле хүлээп алган. Палатаның ажыл планын езугаар болуп эркен хурал-биле үшкү күскү сессияның ажылы доостур ужурлуг турган. Ынчалза-даа декабрь 18-те Тыва Республиканың Чазаа Хоойлужудулга палатазынче 2003 чылдың бюджет хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында хоойлу төлевилелин дамчыдып берген. Ук айтырыгны сайгарып чугаалажыры-биле понедельникте ээлчег чок сессия хуралын чыгган.

Хуралдың хүн чурумунга бирги черни "Тыва Республиканың 2002 чылда республика бюджетиниң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун күсселдезиниң дугайында" хоойлуну катап хүлээп алыры ээлээн. Ноябрь 19-та эрткен сессия хуралында ук хоойлуну Хоойлужудулга палатазының депутаттары бадылаан соонда Төлээлекчилер палатазынга көөрү-биле дамчыткан турган. Ынчалза-даа үстүкү палатага бадылаашкын үезинде хоойлу Төлээлекчилер палатазының депутаттарының бадыткалын албайн барган болгаш Хоойлужудулга палатазынче дедир эгиттинген. Мындыг таварылгада хоойлулар сайгарының дүрүмнерин езугаар Хоойлужудулга палатазынга айтырыгны катап көргөш, 22 депутат үн-биле үстүкү палатаның ветозун (хоруушкунун) ажып эртер ужурлуг. Ооң соонда дорт Чазак Даргазынче ат салыры-биле дамчыдып бээр.

Хоойлужудулга палатазының депутаттары 2002 чылдың бюджет күсселдезиниң дугайында хоойлуга хамаарыштыр эрткен сессияга хүлээп алган шийтирин 23 депутат үн-биле катап бадыткаан.

"Тыва Республиканың найысылталы Кызыл хоорайның статунун дугайында" хоойлу төлевилелин бирги номчулгада хүлээп алган. Мурнунда ажылдап турган хоойлудан чаа хоойлу ылгалып турар. Чижээлээрге, хоойлуда хоорай чагыргазының болгаш тус черниң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының харысалгаларын, харында оларны ээлеп олурар албандужаалындан хостаарының дугайында, хоорайның чурттакчыларының конференциязының, чон чыыжының дугайында, Кызылдың экономиктиг хамаарышпас чоруунун магадылалдарының дугайында болгаш өске-даа онзагай чүүлдерни кириген.

"Тыва Республиканың күрүне

шаңналдарының дугайында" Хоойлуга немелделер болгаш өскерилгелер кириериниң дугайында" хоойлу төлевилели бирги номчулгада хүлээп алдынган. Хоойлуну Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы ажылдап кылган. Хоойлу езугаар он болгаш ондан хөй уругларлыг иелерге "Маадыр ие" деп атты тыпсырының дугайында, маадыр ат-биле кады "Тыва Республиканың маадыр иези" деп хөрек демдээн, чаңгыс удаа бээр акша шаңгалын тыпсырының дугайында болгаш яны-бүрү социал чигелделерни бээриниң дугайында чүүлдерни айтып турар.

Маадыр ат алганы дээш чаңгыс удаа тыпсыр акша шаңгалының хемчээли база элээн маргыштыг байдалды тургускан. Хоойлунун авторларының айтканы бир муң акша байтык, комитеттин саналдап турары 10 муң рубль безин эвээш деп сессия санаан.

Айтырыгга хамаарыштыр сайгарылданың түннелинде хоойлу төлевилелин бирги номчулгада хүлээп алыр, а бүгү эдилгелерни ийги номчулга үезинде кириер деп шийтирге депутаттар келген.

"Саян-Шушенск суг шыгжамыры" акционерлиг ниитиледдин суг адаанче кирген девискерлеринге хамаарыштыр тургустунуп келген байдалдың ду-

Хоойлужудулга палатазында

гайында сессияның хүн чурумунга хары угда ийи айтырыгны кириген: айтырыгга хамаарыштыр чогуур органнар мурнунга палатаның негелдезин тургузарының болгаш Хоойлужудулга палатазының хыналда комиссиязын тургузарының дугайында.

1978 чылда Тыва Республика биле Саян-Шушенск ГЭС-тиң аразына чардынган дугуржулга күссеттинген дугайында актыга 2000 чылда-ла ат салдынган. А дугуржулга езугаар суг адаанче кирген черлерге турган тудуглар орнунга кылдынар ужурлуг турган тудуглар мынчага чедир чок болуп турар. Бо байдал айтырыгның кол утказын тургускан. Оон аңгыда сугга алыскан мал ордлары дээш компенсация акшазының чөптүг чарылдазы, электри энергиязының өртээ болгаш хем дургаар чаттылган девискерлерге төлээр үндүрүг таварыштыр Тывага онаашкан акша түнүнүң дугайында айтырыглар тургустунуп турар.

Чаа-Хөл кожундан депутат Виталий Бартына-Садының айттып турары-биле алырга, айткан үндүрүгү амгы үеде Красноярск край, Тыва болгаш Хакасия — үш девискерлерниң орнунга ниитизи-биле 300 хире миллион рубльди чаңгыс Хакас Республика ап турар. Ук түннүң иштинден Тывага онаашкан 136 миллион хире рубльди хоойлуда айтканы езугаар бассейн дугуржулгазын чарып алган таварылгада ап болур. Депутаттар айтырыгга хамаарыштыр тодаргай тайылбырны алырын план-

нап турар.

Хуралдың хүн чурумунга айткан айтырыглар-биле чергелештир депутаттар тыва радиозфирге "Саян-Алко" бүдүрүлгезиниң продукциязын рекламалап турары хоойлуга дүүшпес дугайында айтырыгны сайгарып чугаалашкан. "Арага болгаш спирт холумактыг продукция бүдүрүлгезинге болгаш сайгарылгазынга күрүне хайгааралының" дугайында хоойлу езугаар 15 хуудан хөй этил спирт холумактыг продукцияның рекламасы хоруглуг. Байдалга хамаарыштыр депутаттар Россия Федерациязының Мурнуу-Сибирь девискээр эргелелиниң Монополияга удур политика яамызынче дыңнадыг кириер дугайында шийтирни хүлээп алган.

Чарлал реклама бээриниң дугайында хоойлу хажыдышкыны-биле чергелештир депутаттар "Саян-Алко" бүдүрүлгезиниң продукциязының адының дугайында чүүлге доктааган. Водканы "тывиночка" деп тыва херээжен улустун ат-алдарынга эпчок кылдыр адааны таарымча чок деп, депутаттар санап турар. Ынчангаш кандыг-бир нация чонун, күрүнең ат-алдарына таарымча чок аттарны баараан аймаанга тыпсырын моон сонгаар болдурбас сорулга-биле тускай хоойлуну ажылдап кылырын сессия хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунун талазы-биле комитетке дааскан.

Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

АМЫДЫРАЛДЫҢ АРЫННАРЫ

Кижиниң амыдыралы номун арынарды-биле демей. Мээң ам номчукчуларга таныштырарым кижини бир-тээ ол херээн — кадын кижини болганда, ооң чогуу хар-назынын-даа чарлап канчаар, эпчок боор. Ону мен эрткен чүс чылдың бежен чылдарны сөөл-зүреди Тээли ортумак школазынга өөренип турганындан бээр билер мен. Башкылап турганын ол. Ортумак дурт-сынның, Мөңгүн-Тайганың хүнүнге хурерген, кылагар арынның, дыка оожум, өөренири шыырак уруг чүве. Дыка кызымак, Мөңгүн-Тайга биле Тээли аразынга өөрү-биле чадаг кылаштыжып кээп, барып турганын бодап көрээлинер. Ол аразынга самолет ужуп турар апаранынга чедир. Школа соонда кезек ажылдааш, Новосибирскиде садыг-кооператив техникумун дооскан. Мергежили — бухгалтер. 1982 чылдан 1998 чылга чедир Дээди Советтин Президиумунга, Улуг Хуралдын Аппаратынга кады ажылдап келдим. Ооң дугайын бижип олурарым кижини — Валентина Иргековна Санчы.

Бир-тээ, ооң дугайын бижип олурар болганымда, баштай ол кымыл дээрзиниң бадтыкалы кылдыр шаңналдарын айтып каары черле чүүлдүг боор. Ол шаңналдарның чүгге эң кол-колун адаарга мындыг: 1992 чылда В.Санчы Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи болган, а 1998 чылда Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хүндүлел бижип биле шаңнаткан, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдыг. Ниити күш-ажылчы стажы 37 чыл, оон иштинде Дээди Советке, Улуг Хуралга 27 чыл ажылдаан. Чаңгыс коллективке ынча чыл болуру — база ховар таварылга.

Ам оон чамдык айтырыгларны салып, ажил, амыдыралы биле допчудуп таныштырайн:

— Валентина Иргековна, хамыктың мурнунда төрүттүнген хүнүнден бээр юбилейиниң эрттирип турарың-биле сеткилдиг ханызындан байыр чедирип, оруун ам-даа ак болгаш узун болурун күзедим.

В.Санчы: — Четтирдим, башкы.

Корр: — Бир-тээ, менден эпчок анык, ийде, өөреникчим чораан болганымда, СЕН деп чугаалажырын чөпшээрер көр аа?

В.Санчы: — Ынчанмай канчаар, ажырбас-ажырбас.

Корр: — Сээң ам ажылдап келгениң үенниң кол нуруузу

Тываның хооюжудулга эрге-чагырганың органынга эрткендир. Аңаа кажан ажылдап эгелээниң номчукчуларга тайылбырлап көрөм.

В.Санчы: — Ийе, школа соонда кезек ажылдаан мен. Оон ам черле чогуур эртем-билиг, мергежил чедип алыры-биле Тывадан чоок болгаш Сибириниң найысылалы — Новосибирскиге садыг-кооператив техникумунга өөренип кирген мен. Аңаа Тывадан сургуулдар, студентилер-даа өөренип турганын билер мен. Ол база меңээ салдарлыг болганы чугаажок. «Дагыр салаа тала тыртар».

Баазы-даа дыка эки техникум. Аңаа мээң мурнумда-ла Тывадан оолдар, кыстар өөренип тургаш, доосканнар. Кады дооскан өөрүм Светлана Кажыын-оол, Светлана Саая, бирээзи — экономист, Саая — бухгалтер. Шыырак уруглар. Эптиг, найралдыг турган бис. Эки баазалыг техникумга өөренирге солун, күзөңчиг-даа болур чүве.

Практиканы Кызылга эрттирген мен. Доозупкаш, Кызылга ном садыгыга, Садыг яамызының баазынынга-даа ажылдаан мен. Аңаа дуржулгалыг эш-өөр ажылдап, меңээ дузалааннар. Оон ам кады-кырыырым Байыр Түлүшовичини Мөңгүн-Тайгаже районун хереглекчилер ниитилелиниң даргазынче чорудуптарга, аңаа база-ла бухгалтерлер турдум. Черле ол боду садыг институтун дооскан дээди эртемниг экономист кижини болгаш, мээң өөредилгемге, ажылдаарымга шуут-ла башкым болуп чораан кижини бо. Сорукту-даа. Новосибирскиге өөренип турумда, дыштаныр хүннерде бола чедип кээр, ол үеде самолет амыр-ла болгай.

1972 чылда Дээди Советтин Президиумунга улуг бухгалтер херек апарган турган. Аңаа кээп ажылдаарым сүмелээрге, ынаван мен, барып-барып ындыг улуг албан черинге ажылдаарындан харын корткан, дидинмээн мен. Бир ай эрткенде база катап келдирткен, оон ам Байыр-биле сүмелешкеш, чөпшээрешкен мен. Президиум Даргазы Б.Ш. Долчамаа мээң-биле чугаалашкаш, а хамык чүүлдерни билип алгаш, партия кежигү-

нүнде сен бе дээрзин айтырган. Ол үеде, шынап-ла, кандидат турган мен. Негелде ындыг-ла болгай. Саң-хөө, акша-төгерики-биле холбашкан улуг албан чери ындыг-даа болур ужурлуг. Улуг ажилче ынчалдыр шымып кирипкен мен.

Корр: — А ол коллективке ажылдап турунда, кандыг солун болушкуннар болчук ирги?

В.Санчы: — Ынчан Дээди Советтин Президиумунга чүгге 16 кижини, ооң иштинде 6-ла херээннер турган. Кассирвис Кыргыз Чадамбаевна Чакар, дыка шыырак, ак сеткилдиг, чөпшүл, ынчы. Көпөөк безин дудатпас угбай болчук. Мен черле орта тургаш, кончук шыырак болгаш дуржулгалыг улус-биле ажылдап турганын дыка-ла эки болган. Улуг даргаларымыс Байкара Шөжүлбеевна Долчамаа дарганың соонда М.К. Мендуме, Ч.Д.Б.

Хоочуннар аравыста

Ондар, ону Каадыр-оол Бичелдей солаан. А секретарьларымыс К.Будук-оол, С.Красный, Н.Бойду, В.Кажин-оол. Бо даргалар шупту республиканың сурагылыг кижилери-дир.

Корр: — Валентина Иргековна, сен аңаа бухгалтерияга баштай улуг бухгалтерлер, оон килдис эргелекчизи, оон эргелел начальниги апарган турдун. Ол чылдарда бухгалтерияга кады ажылдап турган өөрүң дугайын таныштырып көрөм.

В.Санчы: — Ийе, кассирвис дугайын девин чугааладым. Оон аңгыда кассирвис Дина Түлүшовна апарган. Анык специалист. Пенсиялай бээримге, ол мээң орнумга ажылдай берген, ам эргелел начальниги. Оон аңгыда база-ла ол эргелелде бухгалтер Валентина Николаевна Винокурова кассирден килдис эргелекчизи чедир депшээ. Ооң шыңчызынын, ак сеткилдиниң дугайында мындыг таварылга болган чоор. Ынчан акшаны сая-саязы-биле санажып турган үеви. Валентина Николаевна бир катап банкыдан шалың акшазы алгаш келген. Кады санаар-ла болгай бис. Аа богда! Бир миллион беш чүс муң акша артык болду! Шынап, баштай-ла ол боду

санаан кижини. Киживистин арны изиш дээн, дораан чугаалады. Шынап-ла, санадымыс: акшавыс артык. Сагыжы аарый берди. Барып дедир дужааган болбас ийикпе. Банк ажылдакчылары ооң шыңчызын, кижизини, сеткилиниң байын кайгаан болбас ийикпе! Ынчангаш бухгалтерия аппаратынга ындыг шыңчы, мергежилдиг ажылдакчылар-биле кады ажылдааным меңээ шаңнал болган чоор. Оон башка чүү дээр деп. Бот-бодувуска ынаыр, дузалажыр, езулуг-ла чаңгыс иениң уруглары дег ажылдап турдувус. Ааскежик!

Корр: — Валентина Иргековна, мен бо материалды белеткеп тургаш, сээң өөреникчиң, ам эргелел начальниги Дина Түлүшовна-биле база ужуражып, сээң дугайында каш айтырыглар салыр аргалыг болдум.

— Валентина Иргековнаның удуртулганын ажылдап келгенин дыка-ла эки, дузалыг болган. Оон бухгалтерияның ажылын шидгээдип билип алган мен. Ажил шагының соонда-даа артып каар бис. — Угбаң пенсиялаар өйү кээр, салгал дамчыыр болгай. Анык кижини компьютерге база өөренип ал. Мурнукузу дег, самбың соктап, оон сайзырааш, калькулятор-биле санаар, ам компьютер шуут амыр-дыр. Хөгжүлдү — дээр кижини. Валентина Иргековна — ховар кижилерниң бирээзи. Ол черле ажил чокка хоржок, аарый берген дег болур. Дачазын көргөн болзунарза! Бо чылын 2,5 чүсчүк шөлден 20 шоодай картофель алган чоор. Хостуг үезинде дачазында-ла барган турар кижини. Чем кылып турда канчаар силер. Маңаа, биске Херээннер хүнү таварыштыр алың-чем делгелгези болур. Валентина Иргековна өөрүн магададыр кижини.

Дагыныкчы угбазының дугайында өөреникчизиниң үнелели бо-дур. Аңаа чүнү немээрил?

Башкы кижиниң өөреникчизи республиканың төлептиг ажылдакчызы, бедик мергежилдиг боорга, өөрүнчүг-дүр, өөрүнчүг! Мээң сеткилим ындыг ийин.

СОДАҢГЫДЕГ ЧЫРЫК ТУРЗУН

Арай озалааш черде турар-даа болза, онзаланып көстүр ийи кат, чараштыр көстүр ак бажың бар. Ол бажындан чаштарның хөглүг ыр-шоору, дааш-шимээни чылдың дөрт эргилдезинде бичии-даа соксаш дивес. Оон иштинче кире бээрге, чараш, көрүштүг-даа, чылыг-даа, чырык-даа.

Мында кожуунуң назы четпестерге социал хайгаарал төвүн тургусканы ол. Ук төлтүң директору **Анисья Макай-ооловна Монгуш**-биле чугаалаштым.

— Удуртуп турар коллективнер-биле таныштырып көрөнерем.

— Бистиң коллективте 17 кижини доктаамал ажылдап турарлар. Олар шупту ажылының аайы-биле тускай мергежилдиглер. Тодаргайлаарга, психолог, логопед башкылар, эмчилер дээш, оон-даа өске. Кожуунуң тус-тус сумуларында 7 социал ажылдакчылар улуг назылыг инвалид кижилер болгаш бичии уруглар-биле хүн бүрүде ажылдап, ниити чоннуң аразында амыдырал-чуртталгазы арай

хирелиг кижилерге ачы-дузаны кадып турарлар. Оон аңгыда дүрген дузаның хевирин база көргүзе бээр бис. Уругларны берге байдалдан уштурунун аргаларын дилеп, кижизидикчи ажылдар кол черни ээлеп турар. Ада-иелериниң хайгааралындан үнген берге кижизидилгелиг үш уругну мында дүн-хүн дивейн, ажаап-тежээвишаан, шыңгы хайгааралга ап, школа программанын езуугаар өөредип тур бис. Олар 2, 9, 10 класстарның өөреникчилери-дир. Уругларның кадыкшылын хайгаараар фельдшер эмчиси Марина Сарыгларовна Ондар, дээди категорияның башкызы Чечек Чаңгаева Ондар, килдис эргелекчизи Айлаң Серээевна Монгуш болгаш оон-даа өскелер ада-иелерниң, коллективтин хүндүткелин чаалап алганнар.

— Шуут октаттынар чедип, тоймаглаттыңар, ээн турган бажыңны кыш удур септеп, чараштыр кылып алган-дыр силер аа, Анисья Макай-ооловна?

— Бо бажыңны чаартып, чогуур негелдезинге дүүштүр тургузуп, септелгезин кыска хуусаада доозуп, ажылгалга кирир талазы-биле дыка хөй ажылдарны чоруттувус. Чижээлээрге, одалга системазын, одаар черни өскерттип кылган соонда, бирги, ийиги каыттар чылып эгелээн. Соңгаларын, шалаларын, экиктерин солуп, дозулап, шилдеп, ниитизи-биле 19 өрээлдерни эде дерип кылдымыс. Тускай эртемниглер ажылдаар өрээлдер четчеттинген. Бичии уруглар, оолдар ойнаар, удуур-чыдар орун-дежектиг өрээлдерни аңгылаан.

— Кышка белеткелиңер кандыгыл?

— Одалга системазын туржундан өскерткеш, чаа угшигилгистеманы кылып алдымыс. Тускай одаар черни тургускан. Хөмүр-даш курлавыры бар.

— Дузалал ажил-агыбының талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Шаг кадында дузалал

ажыл-агынын тутпас болза, талаар болгай. Боттарывыстың күш-шыдалывысты өөренип көрүп, сүмележип, арга-хоргазын дилеп, демивисти кадып тургаш, дузалал ажил-агынын тудуп турар бис. Кедээр аалда бода малды, хөй, өшкүнү элээн хөй башты чылдың кайы-даа үезинде өстүрүп турарывыстан биске улуг демек бооп турар. Ол ышкыш хаваннарны азырап семирткеш, эдин сааргаш, боттарывыска (коллективке) хоомай эвес орулганы кирип ап тур бис. Картофель тарааш, ооң чайгы ажаалдазын күштелдирип, агротехниканы сагып турганывыстан 5 тонна чедир дүжүттү ажаап алгаш, тускай үрелбес черде шыгжап алдымыс. Уругдарының чииринге херектиг, кадыкшылга улуг ужур-дузалыг ногаа аймаан тарып турар бис. Ажил-агыга, ыңай-бээр чорук бүдүрүрде, ийи машиналыг бис.

Чайгы үеде уругларның кадыкшылын быжыглаары-биле Манчүрекке тускай лагерь ажиткаш, аңаа дыштандырып

Чоргаарланыр мен. Ол дугайын Дээди Хуралда кады ажылдап турар өөрүмге чугаалаарымга, кайгаар, магадаар болгай.

Ам Валентина Иргековнадан база бир айтырыгны салың. Редакцияның чөпшээрер берген үези, солун шөлү кызаа. Ынчангаш далашпааже хоржок. Уруг-дарың, өг-бүлөң дугайында байырланчыг бо хүннерде база бодап олур боор сен ийин?

В.Санчы: — Ынчанмай канчаар. Үш уруглуг бис. Өөм ишти — республикада база билдингир ажылдакчы. Улуг албан-дужаалдыг ажылдап келген. Комсомол Төп Комитетиниң бир хары-салгалыг ажылдакчызы Тывага чорааш, Байыр Түлүшовичиниң билиг-мергежилин үнелээш, ону Москвага ВЛКСМ ТК-зынга ажылдаарын-даа саналдап турду. Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң даргазының бирги оралакчызы, улутпур садыгының директору турду. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, үргүлчү-ле республика чергелиг улуг албан-дужаалдарга ажылдап келген, сөөлүнде акционерлиг ниитилелдин удуртукчузу тургаш, пенсиялаан.

Улуг уруувус Саянавыс — хөгжүм башкызы, оон Томск университетиниң юридика факультетин дооскан, ам болчукчу, олугуус Сергей — дээди эртемниг, адазынын соон салгаан, акционерлиг ниитилелдин директору, хеймеривис Саглашкавыс баштай саң-хөө талазы-биле ортумак эртемни, оон соонда Москваның Үндүрүг академиязын дооскан, ам хоорайның үндүрүт инспекциясында ажылдап тур. Уйугуус амдызында чүгге чаңгыс (каттырар), Чингис — күрүне лицейиниң бирги классчызы кижини.

Корр: Кончук эки кижизидилге-дир, Валя. Ол-ла болгай. Дыка-ла эки өг-бүлелиг-дир силер. А бодуң ам пенсиялап олурар сен бе азы?..

В.Санчы: — Аңаа олурарга чалгааранчыг. Чайын болза дачалаар. «Тыва такси» фирманы удуртуп тур мен.

Корр: — Эки-дир. Кадык-ла болза ажил чок кайын олуртунар деп. Сээң дугайын чугаалаар болза, ам-даа уламчылап болур болгай. Беседа дээш четтирдим, Валя. Орууң езулуг ак, ааскежиктиг чуртталгалыг кижини болгай сен. Ол чол ынчалдыр уламчылазын-на!

Седен ХЕРТЕК
чугаалашкан.

турар бис. Лагерьге уруглар инек, хөй, өшкү сүдүн, итпек-хойтпакты, өрөмени чип чайлаарлар. Уругларны эм ояттар чырынга өөредип турар бис.

— Уругларның, черле ынчаш улуг-даа кижилерниң социал байдалы дээш кандыг ажылдар чорудуп турар силер?

— Кады кошкак уругларны база бистиң хайгааралыкыста турар улуг назылыг кижилерни «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарже эмнедир халас путевкаларны берип, кадыкшылын быжыглап турар бис. Азыраар, карактаар улузу чок назы дөгээннерни тускай интернат-бажыңнарже чорудуп, боттук дузаны чедирип, сан-данзыже кирип, тус-тус сумуларның эрге-чагырга органары-биле сырый харылзааны кошкатпайн келдивис. Бистиң кол сорулгавыс — улуг-бичии кижилерниң социал байдалын экижидери болгай.

— Чугаалашканывыс дээш четтирдим, Анисья Макай-ооловна. Бүгүдөгө экини күзедим. Бораш ОНДАР.

Сут-Хөл кожуун.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

■ Россиянын Президентини В.Путин декабрь 18-те төп телевидениениң каналдарын дамчыштыр чурттуң хамаатыларының салган айтырыгларына харыылаан. Ындыг практика-дуржулга делегейниң өске кандыг-даа чурттарында чок. Президент барык дөрт шак дургузунда Ыраккы Чөөн чүктен Калининградка чедир чоннуң экономика, политика, бойдус камгалалының, шеригте албан эртинериниң, яды-түрөңги байдалдың дугайында айтырыгларына дөрт харыыларны берген. Россиянын девискээринге бо дамчыдылганы 350 көжүп чоруу дамчыдылга станцияларының дузазы-биле организаастаан. Бир хамаатының Президент сонгулдаларына хамаарышкан айтырыгына В.Путин мынча деп харыылаан: "2004 чылдың март 14-те болур Россиянын Президент сонгулдаларына бодум кандидатурм кириер мен. Мени политиктиг партиялар депшитпес, эргежок чугула 2,5 млн. ат салышкын-

нарын чыгырын бодум организаастаар мен".

■ Дагестанче эрткен неделяда шургуп кирген 60 ажыг дээрбечини долу узуткаары доостурунуң кырында келген. Дээрбечилер 9 кызыгааржыны өлүргөш, 10 кижини балыглаан, а федералдыг шериглер оларны элзэн каш бөлүккө таралдыр сыгыргаш, бо хүннерде узуткаар. Террористер Грузияны азы Чечняны таварты Иракка баргаш, дээрбечи хөделишкыннерни кылырын кордап турган, оларның аразында даштыкы чурттарның хамаатылары бар.

■ "Яблоко" партияның съездинге ук партия 2004 чылдың март 14-те Президент сонгулдаларына кандидат депшитпес деп, шийтпирлээнин оон даргазы Г.Явлинский дыңнаткан.

■ Пакистанның херээженери моон сонгаар төрелдериниң чөпшээрели чокка ашака барып болур дугайында шийтпирни ол чурттуң дээди суду хүлээп алган.

■ Великий Устюг хоорайдан

Соок-Ирей Россиянын хоорайларын кезип үнүпкөн. Ол Кострома хоорайга келгеш, Харжыгашты эдертип алып, а декабрь 28-те Москвага чеде бээр.

■ Ирактын дарлакчызы Саддам Хусейн туттурган соонда ол чуртта ниити байдал оожургаваан. Ирактын янзы-бүрү күштери америк шериглерге удур янзы-бүрү удуланышкыннарны, чазылдырышкыннарны чорутушаан. Оон туржук туттурган президент Саддам Хусейн боду ылап бе деп айтырыг безин чигзинчиг бооп турар. Чижээ, политик Е.Примаков мынча дээн: "Туттурган кижжи ылап-да Саддам Хусейн хире, ынчалза-даа бүзүрээри берге чорду" дээн. Хейге көскүлөң В.Жириновский: "Саддам Хусейн-биле он ажыг катап ужурашкан мен, туттурган кижжи езулуг Хусейн эвес, ол дээрге оон ийизи — дөмей кижжи-дир" дээн.

■ Филиппинерге улуг чаъс болганының түнелинде дагдан суг-довурак көшке баткаш, бичи хоорайны хөме алганындан 250 кижжи өлгөн. Хей муң чурттакчылар чурттаар оранбажың чок арткан.

(Агентилелдер медээлеринден).

70 ХАРЛААН СОЛУН

"Тываның аныяктары". Өске солуннарда бодаарга дөмейлешпес үнүг аныяк-өскенниң солуну тургустунганындан бээр 70 чыл оюн демдеглээн.

"Тываның аныяктарының" төөгүзүнде Тываның кайгамчык салым-чаянныг эгезин моон алгаш, улуг чогаал, күрүне ажылы, журналистикаже оруун уламчылаан: Степан Сарыг-оол, Олег Сувакпит, Валерий Шаравии, Эдуард Мижит, Антон Үержаа, Артур Хертек, Александр Шоюн, Раиса Яндараа дээш, оон-даа өскелер.

Хүндүлүг аалчыларның ара-

зында Улуг Хуралдың Хоойлужу-дугла палатазының Даргазының оралакчызы Борис Балчый-оол, Кызылдың мэриниң оралакчызы Людмила Волгина, улуг чогаалчывыс Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы дээш, өскелер-даа хей болган.

ТР-ниң Парлалга болгаш информация чепсектериниң талазы-биле күркөмитеттиң даргазы Очур Сотнамович Шириндүү "Тываның аныяктары" солунуң хоочуннарына, амгы үеде ажылдап чоруур аныяк журналистерге байыр чедиргеш, хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Бистин корр.

КЕШТЕР САДЫП АП ТУР БИС

"Саяннар-М" КХН киш, дииң кештерин садып ап турар. Адреси: Кызылда Пролетарская, 238, Каменистая, 15.

Телефоннар: 3-85-79, 3-84-82, 3-16-58. Сарыг-Септе переулок

Восточный, 16.

Тел. 8-232-22-890,

Туранда 8-235-2-13-70.

УЛУСЧУ ЭМНЕКЧИ ЧАЛАП ТУР

"Кызыл" аалчылар бажыңының №220 өрээлинде силерни магистр, улусчу эмнекчи, психолог, хиромант эмчи хүлээп ап турар. Ол адыштан шинчилеп көргөш, амы-тынны айыыл-халаптан кичээндирип, хай-бачыгты, каргыш-чатканы чайладыр, бажың-балгатты арыглаар. Төлге салыр. Ижин-баар, гайморит, импотенция, гепатит болгаш өске-даа аарыгларны эмнээр. Чөпшээрели бар.

СТУДЕНТИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тываның күрүне университетинде төлевирлиг үндезинге бот-өөредилге-биле өөренип турар студентилерге дыңнадыры болза:

өөренгени дээш төлевирни сессия эгелээринге чедир 10 хонук бурунгаар төлээрин ТывКУ-нуң администрациясы сагындырып тур. Төлевирни чогуур үезинде кылбаан таварылгада төлевирлиг өөрөдилге керээзин соксадыр болгаш студентини университеттен үндүрер.

Администрация.

ЭДЕ ОРГАНИЗАСТААН

Күрүнениң «Садыг-делгелге төвү» унитарлыг бүдүрүлгени «ГАРУДА» САДЫГ БАЖЫҢЫ» деп ажык акционерлиг ниитилел кылдыр эде организаастаанын дыңнаттывыс.

"Шын" солунну дамчыштыр

Аар арааш чырык өртемчейден чарлып чоруткан, кажан-даа биске уттундурбас, хайыралыг ынак ававыс, кырган-ававыс Даржык Дуран-ооловна (Кудерековна) САТЫБ сөөлгү орукче үдежи, бистин ажыг-шүжүүвүстү үлежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедиргени дээш "Шын" солунуң, Өвүр кожуунуң өөрөдилге килдизиниң, Хандагайты ортумак школазының, Тываның күрүне университетиниң физика-математика факультетиниң коллективтеринге, ававыстың эш-өөрүнге, кады төрээнеринге, ырак-чооктан келген төрелдеринге, кудаларына четтиргенивисти "Шын" солуну дамчыштыр илереттивис.

Уруглары Чечек Донгак, Оксана Танова, оглу Аяс Танов, күдээзи Каң-оол Донгак болгаш хей санныг уйнуктары.

КОНКУРСЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва Республиканың Чазаа 2003 чылдың декабрь 25-те Чазак Бажыңының ийиги кадыңга дараазында объектилерге мебель болгаш дериг-херекселдер бээр организацияларны тодарадыр конкурсту чарлап тур:

1. Кызыл хоорайда назылап кырааннар бажыңына тудуштур туткан бажыңга. Негелдези: сөөртүп, садып алып өртээ 470 муң рубль, хуусаазы — 2004 чылдың январь;

2. Республиканың туберкулез диспансеринге (Кызылда) немелде тудуг. Чедирип кээр өртээ 750 муң рубль, хуусаазы 2004 чылдың январь;

3. Кызыл хоорайда күрлийейге немелде тудуг. Эккээр өртээ 800 муң рубль. Хуусаазы — 2004 чылдың январь;

4. Кызыл хоорайда 120 орунуг халдавырлыг аарыглар корпусу. Өртээ 2400,0 муң рубль, хуусаазы 2004 чылдың февраль.

5. Кызылда кондитер фабриказы. Эккээр өртээ, херекселдерни эптээри болгаш ажылдакчыларны өөрөдери 102000,0 муң рубль, эптеп доозар хуусаазы, шенеп эгелээри — 2004 чылдың июнь.

Тудуглар чорудар организацияны тодарадыр талазы-биле конкурс:

1. Кызыл хоорайда "Кондитер фабриказының" даштыкы четкизи болгаш чаагайжыдылгазы. Өртээ 14,0 млн. рубль, 2004 чылдың январьдан эгелээш, 2004 чылдың май айда дооскан турар.

2. Халдавырлыг аарыглар корпусу.

◆ микробиология лабораториязы, өртээ 3,98 млн. рубль, хуусаазы 2004 чылдың январь-май айлар

◆ аш-чем блогу, өртээ 4,09 млн. рубль, тутар хуусаазы—2004 чылдың январь-май айлар

◆ чер адаанда аргыжар чер, өртээ 4,2 млн. рубль, тутар хуусаазы — 2004 чылдың январь-май айлар

◆ хеп чуур, ТП-лиг электростанция, өртээ 5,64 млн. рубль, тутар хуусаазы—2004 чылдың январь-май айлар

◆ биохимиктиг лаборатория, өртээ 4,17 млн. рубль, тутар хуусаазы—2004 чылдың январь-май айлар

◆ кислород хандырылга мастерскаясы, өртээ 1,5 млн. рубль, тутар хуусаазы—2004 чылдың январь-март айлар

◆ артынчылар өрттедир бажың, өртээ 5,53 млн. рубль, хуусаазы—2004 чылдың январь-май айлар

◆ эртер эжик, өртээ 0,81 млн. рубль, тутар хуусаазы—2004 чылдың январь-март айлар

◆ четки болгаш чаагайжыдылга, өртээ 10,86 млн. рубль, тутар хуусаазы — 2004 чылдың январь-май айлар

Телевилел ажылдарының талазы-биле тиилекчини тодарадыр конкурс:

I. Кызыл хоорайның Мурнуу микрорайонунда Московская кудумчузунда №10 эвээш каът тудугларлыг шенелде районнуң чингине планын ажылдап кылыр төлевилел организациязын тодарадыры.

Негелдези:

— 300 коттедждерниң чингине планы;

— төлевилел ажылдарының өртээ 0,5 млн. рубль.

II. Кызыл хоорайның Мурнуу микрорайонунда Бай-Хаак кудумчузунда №8 эвээш каът бажыңнарлыг шенелде районнуң чингине планын ажылдап кылыр төлевилел организациязын тодарадыры.

Негелдези:

◆ 200 коттедждиң чингине планы;

◆ төлевилел ажылдарының өртээ 0,4 млн. рубль.

III. Кызыл хоорайның Мурнуу микрорайонунда Московская кудумчузунда №10 эвээш каът дүүштүр хууда чуртталга бажыңнарының төлевилелдерин ажылдап кылыры.

Негелдези:

1. Төлевилел-смета документилерин тургузары:

— коттедждерниң дөрт хевириниң ажылчын телевилели: 3 вариант — 2 каът, 1 вариант — 1 каът.

2. Төлевилээр хуусаазы 2004 чылдың январь-март айлар.

3. Төлевилел ажылдарының өртээ 0,5 млн. рубль.

IV. Кунгуртуг суурга "Бяш болбаазырадыр заводтун" төлевилелин ажылдап кылыр организацияны тодарадыры. Өртээ 350 муң рубль, төлевилээр хуусаазы—2004 чылдың январь-май айлар.

V. "Шивилиг" курорттуң баш удур төлевилелин ажылдап кылыры. Өртээ 240 муң рубль. Хуусаазы 2004 чылдың январь-март айлар.

Чагыглар хүлээп алырын 2003 чылдың декабрь 23-те доозар.

Конкурска киржир күзелдиглер ТР-ниң Чазаның капитал тудуг эргелелинге кээр. Адреси: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76, телефон 3-63-67.

Секретары 3-46-43.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөрөдилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7551. Чагыг 148.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужу-дуглазының чорудулгазына контроль болгаш бүртүкчелин Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.